

1  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

**Бушай Ігор Михайлович**

УДК 159. 922. 73

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОБРАЗУ СВІТУ  
ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 — педагогічна та вікова психологія

**АВТОРЕФЕРАТ**

дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора психологічних наук

Київ — 2009

**Дисертацією є рукопис.**

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

**Науковий консультант:** доктор психологічних наук, професор,  
почесний член АПН України

**Скрипченко Олександр Васильович,**

Національний педагогічний університет  
імені М. П. Драгоманова,  
професор кафедри психології.

**Офіційні опоненти:** доктор психологічних наук, професор  
**Семіченко Валентина Анатоліївна,**  
Університет менеджменту освіти АПН України,  
проректор з наукової роботи;

доктор психологічних наук,  
старший науковий співробітник  
**Корніяка Ольга Миколаївна,**  
Інститут психології імені Г.С. Костюка  
АПН України,  
головний науковий співробітник  
лабораторії вікової психофізіології;

доктор психологічних наук, професор  
**Ямницький Вадим Маркович,**  
Рівненський державний гуманітарний  
університет, професор кафедри загальної  
психології та психодіагностики.

Захист відбудеться “16” грудня 2009 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “ 10 ” листопада 2009 року

**Вчений секретар**

спеціалізованої вченої ради

**Долинська Л.В.**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми.** Проблематика становлення образу світу підростаючої особистості є новим, актуальним напрямком дослідження сучасних гуманітарних наук. Вона зумовлена запитом суспільства та освіти у пізнанні світоглядних переконань школярів та перспективами розвитку різних галузей психології. В сучасних умовах образ світу молоді динамічно трансформується під впливом потоку ЗМІ, інноваційних технологій, які активізують процеси інтеграції та глобалізації суспільства в цілому. У зв'язку з цим пріоритетними постають завдання формування цілісності, внутрішньої узгодженості образу світу дітей в процесі їх шкільного навчання і виховання, створення умов для вільного вибору світоглядних позицій (Державна національна програма „Освіта” (Україна XXI століття)).

Реалізація окреслених напрямків виховання дітей та молоді неможлива без поглибленого науково-психологічного опрацювання проблеми становлення образу світу підростаючої особистості впродовж шкільного навчання. В руслі педагогічної та вікової психології важливо поставити акцент на обґрунтуванні психологічних механізмів і закономірностей побудови образу світу в свідомості учнів, визначенні його впливу на особистісні та поведінкові прояви, виявленні генези, індивідуальних відмінностей розвитку зазначеного феномену.

Аналіз наукових джерел за окресленою тематикою дозволив виокремити певні підходи до розв'язання проблеми образу світу. Досягнення філософії полягають у обґрунтуванні поглядів на соціальну та державну сутність буття людини (Платон, Арістотель), ієрархічну структуру Всесвіту (Ф. Аквінський), свободу особистості та її реалізацію в суспільному вимірі (М.О. Бердяєв), пошук індивідом абсолютної свободи (Ж.-П. Сартр).

Згідно з соціологічною думкою світ людини розглядається як система з властивістю самовдосконалюватися, еволюціонувати (О. Конт, Г. Спенсер), переходити від стану норми до стану аномії (Е. Дюркгейм). Соціальна взаємодія людини в світі зумовлюється економічними стосунками (К. Маркс), релігійною свідомістю (М. Вебер), суспільними цінностями (Р. Мертон), що визначають зміст образу світу конкретної людини.

У зарубіжній психології важливого значення надається дослідженню впливу зовнішнього світу на соціалізацію та поведінку особистості, що представлено у таких напрямках: необіхевіоризмі, за основними положеннями якого об'єктивна реальність пояснена з позиції „стимульного поля”, де відбувається підкріплення (гальмування) поведінки (Ф. Скіннер); когнітивної психології, в руслі якої здійснено аналіз „когнітивної карти” реальності, що відображається у свідомості людини та є основним джерелом її активності (А. Бек, А. Еліс); теорії когнітивного дисонансу – вибір реагувань людини залежить від узгодженості (неузгодженості) когнітивних уявлень про світ, що стабілізують (дестабілізують) взаємодію з реальністю (Л. Фестінгер) та ін.

На початку ХХ ст. Л.С. Виготський на засадах розробленої культурно-історичної теорії вперше обґрунтував поняття „світогляд”. Його зміст, на відміну від традиційного трактування – переконання, концепція (уявлення) реальності

тощо – визначався як цілеспрямована поведінка людини (дитини). Пізніше, С.Л. Рубінштейн транслював категорію „образ світу” з філософії у психологію, пояснивши її значущість в контексті таких положень, як активне пізнання та феноменологічне ставлення. Крім того, вчений проаналізував процеси усвідомлення, осмислення та засвоєння особистістю об’єктивного світу. О.М. Леонтьєв описав механізми формування образу світу людини (сприймання простору, руху, часу) та його якісні показники – змістовність і предметність.

Подальші дослідження образу світу відбувалися в напрямках удосконалення та збагачення теоретико-методологічних підходів вищезгаданих вчених. К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, А.В. Брушлінський, В.П. Самохвалов, Г.У. Солдатов, В.А. Ядов та ін. аналізують розвиток образу світу особистості з позиції усвідомлення нею історичної, етнічної, культурологічної ідентичності.

На сучасному етапі психологія образу світу людини досліджується опосередковано, переважно як одна зі складових особистісного розвитку. У працях Г.О. Балла, І.Д. Бежа, М.Й. Боришевського, І.С. Булах, І.С. Кона, О.М. Корніяки, Г.С. Костюка, С.Д. Максименка, Ю.І. Машбица, Ю.О. Приходько, В.В. Рибалка, В.А. Семиченко, О.В. Скрипченка, В.О. Татенко, Ю.М. Швалба, В.М. Ямницького та ін. порушено теоретико-методологічні аспекти розвитку свідомості та самосвідомості підростаючої особистості, зокрема, наголошується на потребі узагальнення психологічних знань у вигляді образно-схематичних моделей, концепцій з визначенням їх практичної цінності.

Розв’язання проблем психологічної корекції поведінки шляхом гармонізації особистості, відновлення рівноваги в системі „людина-світ” представлено у працях Г.С. Абрамової, П.В. Лушина, І.Г. Малкіної-Пих, В.О. Моляко, В.Г. Панка, Т.С. Яценко. Інтерпретацію моделі життєвого світу особистості, якій властиві психологічний простір, час, динамічне розширення діапазону оцінних еталонів у процесі соціалізації, презентовано у працях В.А. Роменця, Т.М. Титаренко, П.Р. Чамати.

Водночас, незважаючи на підвищення наукового інтересу до проблематики образу світу особистості, на теоретичному та практичному рівнях не пояснено механізми та закономірності його становлення відповідно до вікових етапів онтогенезу, в міжособистісному просторі. Психолого-педагогічні аспекти розвитку образу світу, які запозичені науковцями переважно з філософії, соціології та загальної психології, розроблялися їх представниками ще в минулому столітті. Психологічний інструментарій, спрямований на дослідження образу світу в системі навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, практично відсутній. Поза увагою залишається наукове обґрунтування психологічної корекції образу світу дітей шкільного віку з проблемами соціалізації, особистісними дисгармоніями, поширеними типами девіантної поведінки, яка була б спрямована на гармонізацію особистісного розвитку.

Таким чином, соціальна та психологічна значущість проблеми, а також її недостатнє вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження: „Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку”.

**Зв’язок роботи із науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження здійснювалося відповідно до тематичного плану науково-дослідних

робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова з наукового напрямку „Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти”. Тема дисертації затверджена вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 27.11.2003 року) та узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 10 від 23.12.2003 року).

**Мета дослідження:** теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення механізмів, закономірностей, генезису, структури та типів образу світу дітей шкільного віку, розробка та впровадження системи психологічної корекції образу світу учнів в напрямку його якісних змін.

**Завдання дослідження:**

1) здійснити аналіз проблеми розвитку образу світу особистості в контексті наукових підходів філософії, соціології та психології, визначити психологічний зміст поняття „образ світу”, теоретико-методологічний підхід та вихідні положення дослідження, генезис цього феномену у дітей шкільного віку;

2) розробити психологічну модель образу світу підростаючої особистості, обґрунтувати критерії та показники її становлення;

3) визначити методичний підхід щодо психодіагностики образу світу учнів початкових, середніх, старших класів;

4) виявити структуру, типи та здійснити обґрунтування механізмів, закономірностей функціонування образу світу учнів молодшого шкільного, підліткового, раннього юнацького віку;

5) встановити особливості впливу образу світу на соціалізацію й поведінку школярів різних вікових категорій;

6) обґрунтувати, розробити та впровадити систему психологічної корекції образу світу особистості школярів різних вікових категорій в напрямку його якісних змін.

На початку дослідження були зроблені припущення загальнотеоретичного та прикладного характеру.

*Загальнотеоретична гіпотеза.* У процесі навчальної діяльності відбуваються кількісні та якісні зміни становлення образу світу учнів, що позначаються на особливостях поведінки, перебігу вікових та психосоціальних криз розвитку. Зовнішні реакції школярів у повсякденних ситуаціях взаємодій, особливості навчальної діяльності зумовлені якісним рівнем розвитку образу світу, який є генетично первинним результатом психічного відображення об’єктивної дійсності, впливає на особливості особистісної рефлексії, ідентифікації учнів, ефективність їх соціалізації.

*Прикладна гіпотеза.* Психологічна корекція різного роду відхилень поведінки школярів залежить від ефективності конструктивних змін їхнього образу світу, що включає підвищення когнітивної складності, реалістичності відображення оточуючої реальності, її емоційно-позитивне особистісне прийняття, досягнення рівня якісної відповідності образу світу з образом „Я”. Загалом, успішність соціалізації учнів, продуктивність навчальної діяльності та поведінки тісно пов’язані з процесом становлення образу світу, емоційно-позитивним переживанням оточуючої дійсності.

**Об'єкт дослідження** — образ світу як психологічний феномен.

**Предмет дослідження** — психологічні основи становлення образу світу школярів.

Для реалізації окреслених завдань, перевірки сформульованих гіпотез було використано комплекс **методів**: *теоретичні* — системно-структурний аналіз і узагальнення наукових даних з проблеми розвитку образу світу особистості, синтез, порівняння, моделювання; *емпіричні* — спостереження за поведінкою учнів, бесіди, інтерв'ю, тестування стандартизованими та проєктивними методиками, констатувальний та формувальний експерименти; *математичні* — порівняння середніх величин (пакет SPSS 13) для встановлення ефективності програм психокорекції образу світу школярів.

На різних етапах дослідження було використано низку психодіагностичних методик, зокрема, Висбаденський опитувальник Н. Пезешкіан (діагностика емоційного сприйняття себе, світу, орієнтації на майбутнє, сфери соціальних конфліктів, виявлення рис особистості, поведінки та ін.); тест М. Рокіча „Ціннісні орієнтації” (діагностика термінальних та інструментальних цінностей); патодіагностичний опитувальник визначення типів акцентуацій характеру (ПДО), модифікований С.І. Подмазіним для шкільної практики; тест самооцінки тривожності Ч. Спілбергера (діагностика особистісної та реактивної тривожності); авторська експериментальна методика „Подорож на невідому планету” (діагностика образу світу учнів початкових класів), „Намалюй свій реальний (ідеальний) світ” (діагностика образів реального та ідеального світів учнів підліткового, раннього юнацького віку).

**Експериментальна база дослідження.** Дослідно-експериментальна робота проводилася в ЗОШ I-III ступеня № 9, 19 м. Чернігова, Андріївській ЗОШ I-III ступеня Чернігівського р-ну, Михайло-Коцюбинській та Гончарівській гімназіях Чернігівського р-ну. Учасниками емпіричного дослідження стали 120 учнів 1-4-х класів, 180 — 5-9-х класів, 120 — 10-11-х класів. У констатувальному експерименті взяли участь 420 школярів, формувальному — 157. Дослідження проводилося впродовж 2003-2009 років.

**Наукова новизна та теоретична значущість одержаних результатів** полягають у тому, що:

- *вперше* проведено системне теоретико-експериментальне дослідження генезису та психологічних закономірностей становлення образу світу учнів різних вікових категорій; обґрунтовано особистісно-моделюючий підхід до вивчення процесу функціонування образу світу та розроблено його основні вихідні положення про взаємозв'язок між образом світу школярів та їхньою поведінкою, динамічну рівновагу системи „образ світу — образ „Я” особистості; створено психологічну модель образу світу підростаючої особистості, обґрунтовано її структуру (компоненти: фізичний — відображення простору, руху, часу; психосоматичний, що охоплює гендерний, етнокультурний світи, образ „Я”; соціальний — образи світу дорослих, однолітків, містики; науково-аналітичний — образи світу шкільних дисциплін, науки, професій; ціннісний — систему життєвих цінностей, смислів, моральних установок); виявлено особливості функціонування моделі образу світу на вікових етапах молодшого шкільного, підліткового,

раннього юнацького віку; обґрунтовано психологічні механізми (гетерохронність, ідентифікацію, рефлексію) розвитку образу світу дітей упродовж онтогенезу та цілісно вивчено специфіку їх актуалізації на різних вікових етапах особистісного зростання; визначено критерії розвитку досліджуваного феномену (когнітивна складність образу світу, емоційний фон світовідчуття) та їх значення для соціалізації учнів (від ефективної соціальної адаптації до девіантних форм поведінки); встановлено вплив чинників (інформаційного, потребово-мотиваційного, ситуативного) на розвиток образу світу учнів відповідно до етапів їх шкільного навчання;

- *поглиблено та уточнено* категоріальний апарат, психологічний зміст понять „образ світу”, „емоційний фон світовідчуття”, „когнітивна складність образу світу”, „образ реального світу”, „образ ідеального світу”, психологічні уявлення щодо місця і ролі становлення образу світу в процесі особистісного зростання учнів; знання про гармонійний та дисгармонійний розвиток підростаючої особистості в контексті положень про порушення рівноваги між образом світу та образом „Я” учнів; уявлення про причини відхилень поведінки учнів „груп ризику” підліткового та раннього юнацького віків (переживання негативного фону світовідчуття, низький рівень когнітивної складності уявлень про світ, депривація окремих структурних компонентів моделі образу світу);

- *подальшого розвитку* набули погляди на методологію та методи психологічної корекції образу світу учнів середніх, старших класів із труднощами у навчанні, особистісними дисгармоніями, шкідливими звичками, як то тютюнокуріння, комп’ютерні аддикції, агресивна, ауто агресивна поведінка.

**Практична значущість одержаних результатів** полягає у тому, що розроблена програма психологічної корекції „Розширення границь образу світу школярів” може бути використана у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи та її психологічною службою. Розроблені експериментальні авторські проєктивні методики психологічної діагностики образу світу учнів початкових класів „Подорож на невідому планету”; середніх та старших класів — „Намалюй свій реальний (ідеальний) світ” можуть використовуватися практичними психологами, вчителями, методистами в системі психологічної служби школи. Розроблені спецкурси можуть бути впроваджені викладачами ВНЗ під час практичних, лабораторних занять в процесі викладання дисциплін „Психодіагностика”, „Педагогічна та вікова психологія”, „Загальна психологія” та ін. для студентів психологічних спеціальностей. Знання про образ світу також можуть бути використані в курсі „Практичної психології” при вивченні тем „Профілактика та корекція особистісного розвитку молодших школярів, підлітків, юнацтва”.

Психологічні рекомендації для психологів, вихователів, соціальних педагогів, батьків за програмою психокорекції „Розширення границь образу світу школярів” можуть впроваджуватися у професійній роботі з учнями „груп ризику” різних вікових категорій з метою покращення їхньої соціалізації, адаптації до навчально-виховного процесу. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для вдосконалення програм професійної підготовки слухачів у інститутах підвищення кваліфікації працівників освіти.

Основні висновки, рекомендації та розробки **впроваджено** у навчально-виховний процес та діяльність психологічних служб ЗОШ I-III ступенів № 9 м. Чернігова (довідка № 125 від 15.11.07 р.), ЗОШ I-III ступенів № 19 м. Чернігова (довідка № 173 від 15.11.07 р.), Михайло-Коцюбинської гімназії Чернігівського р-ну (довідка № 162 від 18.05.06 р.), Гончарівської гімназії Чернігівського р-ну (довідка № 54 від 22.05.06 р.), Андріївської ЗОШ I-III ступеня Чернігівського р-ну (довідка № 36 від 30.05.06 р.), у навчальний процес Чернігівського інституту імені Героїв Крут (довідка № 529 від 15.11.07 р.).

**Апробація результатів дослідження** здійснювалася на 5 *Міжнародних* науково-практичних конференціях, 10 *Всеукраїнських* науково-практичних конференціях. Матеріали дисертаційної роботи обговорювалися на *звітних* науково-практичних конференціях викладачів, аспірантів, докторантів НПУ імені М.П. Драгоманова (м. Київ, 2003-2009 рр.), *засіданнях кафедри* психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, 2003-2009 рр.).

**Публікації.** Основні результати дослідження знайшли відображення у 41 публікації, у тому числі 1 монографії, 2 навчально-методичних посібниках у співавторстві, 23 одноосібних статтях у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 15 матеріалах конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук „Психологічні особливості розвитку „Я-образу” акцентуйованих підлітків” була захищена у 2001 році, її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

**Структура дисертації.** Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (358 найменувань, з них 22 іноземною мовою), 1 додаток на 9 сторінках. Основний зміст, викладений на 407 сторінках, містить 24 таблиці та 23 рисунка на 37 сторінках.

## **ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ**



У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначені мета, завдання, гіпотеза, об'єкт, предмет та методи дослідження, розкриті наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, відомості про їх впровадження та апробацію, наводяться дані про публікації і структуру роботи.

У першому розділі — *“Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми становлення образу світу підростаючої особистості”* — проаналізовано філософські, соціологічні та психологічні аспекти проблеми розвитку образу світу, визначено зміст та сутність поняття „образ світу”, виокремлено відмінності вивчення цієї проблеми у руслі різних концепцій психології, обґрунтовано особистісно-моделюючий методологічний підхід дослідження психологічних закономірностей і механізмів, генезису образу світу дітей різного віку.

Сучасні наукові погляди на проблему обґрунтування образу світу беруть витоки з філософських та соціологічних ідей. Саме розуміння світу та буття у ньому людини пронизує всю історію філософії та призводить до виникнення різноманітних шкіл, що тлумачать суть цього явища. Так, А. Шопенгауер трактував світ як цілісні уявлення людини, О. Шпенглер пов'язував його із зародженням, розквітом та занепадом цивілізації, Ф. Ніцше визначав як історію людських оман та фантазій, що визначають цінність людського буття. Г.С. Сковорода розумів всесвіт таким, який поділений на окремі самостійні світи, видимий – світ природи та невидимий – Бог, що перетинаються в людській душі.

У філософії та соціології ХХ століття для пояснення буття людини у світі використовувалася низка наукових категорій, що мали власне змістовне навантаження. М. Хайдеггер застосовував словосполучення „картина світу” в значенні уявлення сутності буття в свідомості індивіда, що визначає оцінне ставлення до світу. Л. Бінсвангер, М. Босс та ін. представники екзистенціалізму вжили поняття „буття-в-світі”, зміст якого полягає у емоційному переживанні людиною її реальності — психологічного простору, часу (темпоральності), як індивідуальних ритмів життєдіяльності людини. Наш сучасник Ф. Хемміт застосовує поняття „віртуальна реальність”, подібне за змістом до „кіберпростір”, „кіберкультура” — колективна галюцинація, що стимулюється інформаційними технологіями для досягнення ефекту присутності віртуальних об'єктів.

Американські соціологи П. Бергер, Т. Лукман використовують категорію „дефініції реальності”, що пояснює сегмент соціального простору в межах якого реалізується буття індивідів, виконання ними соціальних ролей. Суб'єктивність психічного відображення реальності, на думку соціологів Л. Росс, Р. Нісбетт, фіксується у понятті „когнітивна ілюзія”, тобто — викривлення сприйнятого під впливом життєвого досвіду. При визначенні стратегії поведінки людина орієнтується на власне конструювання реальності, іншими словами, ілюзію реальності, відображену в свідомості.

На відміну від філософів та соціологів, дослідження психологів зосереджені на аналізі переживань індивідом оточуючої об'єктивної реальності, що призводить до уточнення термінології. Соціальний психолог К. Левін вводить поняття „психологічне поле” — система уявлень, які відображають індивідуальну психологічну реальність. Психологічне поле як реальність не тотожне фізичному

світу, оскільки між ними існує проникливість, подібно до мембрани, тому об'єкти зовнішнього світу не завжди є фактом психологічного поля індивіда. Г. Оллпорт використовує поняття „аттитюд” — соціальна установка, що забезпечує орієнтацією людей відносно певних аспектів середовища, включаючи культуру, суспільство тощо.

Р. Бендлер та інші представники психології нейролінгвістичного програмування (НЛП) використовують поняття „нейролінгвістична карта реальності” — уявлення про реальний світ та реагування на нього завдяки сенсорним репрезентативним системам. Наявна в свідомості карта реальності стимулює або гальмує психічний потенціал самоактуалізації особистості. Л. Фестінгер, автор концепції когнітивного дисонансу, використовує поняття „когніція” – когнітивна презентація оточуючої реальності у свідомості індивіда, при цьому психічна діяльність особистості спрямована на досягнення цілісності (консонансу) картини світу.

Наведені філософські, соціологічні, психологічні наукові категорії, що пояснюють реальність та буття індивіда, мають спільну ознаку, а саме, підкреслюють суб'єктивність, індивідуальність людського сприйняття оточуючого середовища. Результати теоретичного аналізу низки наукових праць дозволяють встановити, що образ світу розглядається: як результат психічного та гносеологічного відображення людиною об'єктивної навколишньої реальності (С.Л. Рубінштейн); як сприймання простору, відстані, руху, часу і має смисловий вимір (О.О. Бодальов, О.М. Леонтьєв); характеристика поведінки людини (дитини), загалом її культурний розвиток (Л.С. Виготський); форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення світу в свідомості людини (О.В. Скрипченко, В.А. Семиченко); метапсихологічна категорія свідомості (О.Г. Асмолов, А.В. Петровський); як складова життєвого шляху та життєтворчої активності особистості (Б.Ф. Ломов, В.А. Роменець, В.М. Ямницький), внутрішнього світу індивіда (Т.М. Титаренко), самосвідомості (Р. Бернс, В.В. Столін), морально-духовного зростання особистості (І.Д. Бех, Л. Кольберг), особистісного розвитку (Л.І. Божович, В.У. Кузьменко).

У нашому дослідженні *образ світу* визначається як *результат психічного відображення зовнішньої об'єктивної реальності в свідомості людини у формі динамічних суб'єктивних когнітивних схем, уявлень, афективних переживань, що виступає важливою детермінантою соціалізації, поведінки особистості.*

Відомі філософські, соціологічні, психологічні та ін. підходи не описують повною мірою функціонування образу світу в онтогенезі особистості. Спільним поглядом науковців на феномен „образ світу” є підкреслення його часткової подібності по відношенню до об'єктивної реальності. Відмінності стосуються методологічних розбіжностей при обґрунтуванні, виявленні особливостей впливу на особистісний розвиток людини, її поведінку.

Історичний зріз досягнень вивчення феномену образу світу протягом ХХ – ХХІ століть у світовій та вітчизняній психології можна відобразити у таких напрямках: аналітичній психології, із провідним впливом архетипів безсвідомого на соціальну адаптацію підростаючої особистості (К.Г. Юнг); образ світу в руслі умовно-рефлекторної теорії діяльності нервової системи (І.П. Павлов); культурно-

історичної теорії (Л.С. Виготський); філософсько-психологічних поглядах на буття і свідомість (С.Л. Рубінштейн); матеріалістичній теорії психічного відображення (О.М. Леонтьєв); логотерапії В. Франкла, із проблематикою буття людини та пошуком нею сенсу життя; гуманістичної психології — вивчення станів конгруентності-неконгруентності в процесі переживання людиною оточуючої реальності (К. Роджерс); соціопсихологічної теорії Е. Фромма, із розв'язанням проблеми свободи індивіда в світі; соціокультурного підходу К. Хорні, Г. Салліван, де світ розглядається джерелом „базисної тривоги”; гештальт-психології, за якою сприйняття людиною реальності регулюється принципом формування гештальтів (К. Гольдштейн, Ф. Перлс).

Крім того, до уваги бралися комплексна концепція психічного розвитку дитини (Г.С. Костюк, О.В. Скрипченко), життєтворчої активності особистості (В.М. Ямницький) та концептуальні положення про: функціонування свідомості (П.Р. Чамата, М.Й. Боришевський); особистісне зростання (І.С. Булах, В.В. Рибалка); комунікативну культуру школяра (О.М. Корніяка); психологію виховного процесу дошкільників та молодших школярів (М.Г. Іванчук, В.У. Кузьменко); генезис особистості (С.Д. Максименко); оцінні еталони пізнання дитиною світу (В.А. Семиченко); психологічний простір, час, гармонійні відносини людини і світу (Т.М. Титаренко); арт-терапію та проблематику соціальної адаптації дітей у світі (Г.С. Абрамова, І.Г. Малкіна-Пих); етнічні та громадянські засади національного світогляду (О.М. Кульчицький).

Аналіз вищезгаданих поглядів на образ світу дає підстави вважати, що мотивація особистісного зростання та поведінки дитини обумовлюється її сприйняттям оточуючої реальності. Образ світу відіграє важливу роль у пошуку напрямків розв'язання зовнішніх і внутрішніх конфліктів особистості та виступає регулятором її соціалізації. Спираючись на наукові доробки окремих вчених (С.Л. Рубінштейна, А.В. Брушлінського, О.В. Скрипченка, В.П. Зінченка та ін.), нами розроблений особистісно-моделюючий підхід, сутність якого полягає в активному пізнавальному відтворенні та феноменологічному ставленні особистості до реальної дійсності, буття. Дослідження образу світу, виявлення його характерних ознак, генези, структури та типології можливе на засадах створення психологічної моделі (О.В. Скрипченко, В.П. Зінченко). Моделювання образу світу необхідно розуміти як актуалізацію системи наукових поглядів, принципів, методів, закономірностей, механізмів функціонування досліджуваного феномену, що загалом спрямоване на об'єктивне його розуміння.

Особистісно-моделюючий підхід ґрунтується на вихідних положеннях про взаємозв'язок між розвитком образу світу школярів та їхньою поведінкою; динамічну рівновагу системи „образ світу — образ „Я” особистості. Відповідно до першого положення важливим мотивом вибору стратегії поведінки дитини в період шкільного навчання виступає якісний потенціал образу світу. Категорію „поведінка” ми розглядаємо у широкому значенні, як типову стратегію активності особистості у навколишньому світі, тенденцію діяти за певною схемою відповідно до соціальної ситуації. Отже, спільність реагувань учнів у типових життєвих ситуаціях пояснюється швидше схожістю їх образів світу, ніж особистісними властивостями — темпераментом, характером, здібностями та ін. Якісні

відмінності між образами світу реального (існуючого на даний час) та ідеального (бажаного, майбутнього) є внутрішньою мотивацією поведінки школяра в ситуації вибору, самореалізації, пошуку особистісної ідентичності.

Згідно з другим положенням особистість в процесі онтогенезу прагне до цілісності, впорядкованості системи „образ світу — образ „Я”. Однак, визначена система перебуває у стані динамічного коливання різної інтенсивності, оскільки знаходиться під впливом нової інформації, реалізації різного рівня потреб, якісної невідповідності між образом світу та образом „Я”. Критичний рівень нерівноваги системи проявляється як стан внутрішнього конфлікту між уявленнями людини про оточуючий світ та себе в ньому. Вікові та психосоціальні кризи розвитку завершуються заміною застарілих уявлень про оточуючий світ та власне „Я” новими, які сприяють покращенню соціальної адаптації.

Розроблені вихідні положення пояснюють функціонування моделі образу світу підростаючої особистості (рис. 1). Ми дотримувалися основних критеріїв, на засадах яких конструюються психологічні моделі — оптимальність, наочність, залежність від поставленого завдання, врахування культурних стереотипів сприймання (С.Ю. Головін). Презентованій психологічній моделі властиві: 1) динамічність — схильність до руху, змін у залежності від віку дитини; 2) цілісність — взаємозв'язок між всіма компонентами; 3) своєрідність структурних складових моделі у кожній окремої дитини; 4) дієвість — вплив на поведінку кожної з визначених складових.

Окремі структурні компоненти моделі образу світу школярів актуалізовані за результатами науково-теоретичних досліджень у психології, а саме, сприймання людиною простору, руху, часу, „змістовного поля” (О.М. Леонтьєв), формування образу фізичного „Я” (А. Адлер, В.Д. Менделєвич), гендерного та етнокультурного образу світу (О.Г. Асмолов, І.С. Кон, Е. Фромм), образу соціального світу (Б.Г. Ананьєв, С.Д. Максименко), образу світу дорослих та однолітків (Л.І. Божович), образу світу містики (С. Грофф, К.Г. Юнг), образу світу науки, професій (Н.І. Шевандрін), системи цінностей, моральних установок (І.Д. Бех, Б.С. Братусь). Психологічна модель є результатом осмислення, узагальнення та розширення зазначених досліджень.

Загалом зміст фізичної складової образу світу підростаючої особистості полягає у відображенні нею фізичних характеристик світу — простору, руху, часу (М.Д. Ахундов, О.М. Леонтьєв, С.Д. Смирнов). Пізнання простору, руху відбувається у процесі задоволення пізнавальних потреб дитини, дослідження нею території свого місця проживання, збагачення знань з географії, історії, культури тощо. Сприймання часу це передусім усвідомлення його плинності, ритмів праці та відпочинку, дотримання розпорядку життя.

Зміст психосоматичної складової образу світу включає образ фізичного „Я”, гендерні та етнокультурні мікросвіти. Образ світу учнів, незалежно від їхньої статі, „заломлюється” через усвідомлення рівня власної соціальної привабливості, статевої ідентичності, моделей етнокультурної взаємодії, що проявляється у мовній культурі (О.М. Корніяка).

Зміст соціальної складової образу світу школярів полягає у відображенні мікросвітів дорослих, однолітків, містики. Життєдіяльність учнів проходить

одночасно у мікросвіті дорослих та однолітків, завдяки чому формуються навички комунікації та соціальної взаємодії — із дорослими та однолітками.

### **Рис. 1. Психологічна модель структури образу світу школярів**

Зміст мікросвіту містики ускладнюється поступово, на кожному віковому етапі онтогенезу дитини — від засвоєння нею у ранньому віці елементів народної творчості (казок, пісень тощо) до інноваційних захоплень комп'ютерними іграми, філософсько-релігійними, містичними течіями у підлітковому, ранньому юнацькому віці. Ця ірраціональна складова образу світу має як позитивне, так і негативне значення для особистісного зростання дитини. Вона стимулює процеси уяви, творчості, абстрактного мислення, філософського світосприйняття, релігійної свідомості, покращує адаптаційні можливості особистості. Водночас мікросвіт містики може спричиняти появу тривожності, дитячих страхів, підліткових фобій, залежної поведінки, синдрому „філософської інтоксикації”.

Зміст науково-аналітичної складової образу світу полягає у пізнанні законів та закономірностей розвитку людини, суспільства, природи, внаслідок чого формуються самостійні мікросвіти шкільних дисциплін, науки, професій. Поява цієї складової, яка відіграє важливу роль у набутті особистісної та професійної ідентичності, можлива за умов навчальної діяльності дитини.

Система цінностей, смислів, моральних установок виступає інтегруючим компонентом поступового ускладнення моделі образу світу, оскільки визначає особистісну цінність, особистісний смисл для дитини того чи іншого об'єкта реального світу. Цінності, смисли, моральні уявлення учнів формуються не лише внаслідок розвитку їх інтелекту (Ж. Піаже), ускладнення когнітивних процесів (Л. Кольберг), становлення моральної самосвідомості (І.Д. Бех), а також, на нашу думку, в процесі якісних змін образу світу. Останній, у свою чергу, позначається на ускладненні (трансформації) ієрархії цінностей, моральних переконань, усвідомленні смислу власного буття (В.А. Семиченко, В.М. Ямницький).

Віковий розвиток образу світу відрізняється наявністю прямого і зворотного зв'язку та тісним взаємовпливом між усіма визначеними компонентами моделі, при цьому збагачення одного з них веде до трансформації інших і навпаки.

Отже, дослідження філософських, соціологічних та психологічних аспектів проблеми становлення образу світу дозволило обґрунтувати особистісно-моделюючий підхід до вивчення психологічних механізмів, закономірностей, генезису образу світу дітей на етапах їх шкільного навчання, що й визначило подальшу логіку дослідження.

**У другому розділі** – „Становлення образу світу учнів початкових класів, його вплив на розвиток особистості” – сформульовано методичні засади психодіагностики образу світу учнів 1-4 класів, розроблено та апробовано відповідний психодіагностичний інструментарій, описано структуру та зміст соціально-аналітичної моделі образу світу молодших школярів, її типологічні відмінності, обґрунтовано психологічні механізми та закономірності становлення досліджуваного феномену.

Методичні підходи емпіричного вивчення образу світу учнів 1-4 класів ґрунтуються на розроблених вихідних положеннях в руслі особистісно-моделюючої парадигми. Окрім них, в основу реалізації констатувального експерименту покладені принципи ізоморфізму – дотримання відповідності між об'єктом-оригіналом і моделлю; об'єктивності – порівняння отриманих результатів із досягненнями психології дітей 6-10 років; розвитку – вивчення психіки учня в процесі кількісних та якісних перетворень; соціальної активності дитини, її життєвого самовизначення. В експерименті брало участь 120 учнів 1-4-х класів.

Для діагностики образу світу учнів початкових класів використовувалися такі *теоретичні* методи: структурно-динамічний, процесуальний, типологічний аналіз, теоретичне моделювання; *емпіричні* – авторська експериментальна методика «Подорож на невідому планету»; аналіз середньої успішності учнів; спостереження за поведінкою школярів у процесі навчальної діяльності та в позаурочний час; бесіди з дітьми I-IV класів та їх вчителями; метод експертних оцінок.

Зазначена авторська методика адаптована до використання у навчально-виховному процесі школи з учнями початкових класів і спрямована на виявлення індивідуальних особливостей їх образу світу. Валідність методики перевірялася на основі критерію експертної оцінки вчителів щодо успішності учнів; ретестова надійність визначалася при повторному проведенні методики через 1 місяць за однією і тією ж вибіркою досліджуваних та виявилася на рівні  $r=0,52$  при  $p \leq 0,05$ .

Завдання методики полягали у відтворенні емоційно значущих складових навколишньої реальності учнів початкових класів у процесі тематичного малювання. Результати виконання завдання оцінювалися за критеріями когнітивної складності образу світу учнів (рівні – складний, перехідний, простий), емоційного фону світовідчуття (рівні – негативний, нейтральний, позитивний). Окрім цього, вивчалися сюжети малюнків, їх реалістичність, цілісність, кольорова насиченість. Аналіз малюнків учнів початкових класів здійснено шляхом підрахування кількості сюжетних елементів із подальшою якісною інтерпретацією.

Результати дослідження образу світу учнів початкових класів на етапі констатувального експерименту подано на рис. 2.

### **Рис. 2. Розвиток образу світу молодших школярів**

Як свідчать дані гістограми, складний когнітивний рівень розвитку образу світу властивий 20,8 % учнів, що мають розширені уявлення про предметний світ, як для свого віку успішно орієнтуються у світі дорослих, однолітків, намагаючись вибудувувати конструктивні відносини у соціальному просторі. Когнітивно-перехідний розвиток образу світу притаманний 43,4 % досліджуваних, у яких було виявлено помірні уявлення про соціальний, предметний світ, а також природне, географічне макро- та мікросередовище. Вони відносно успішно орієнтуються у фізичному, соціальному просторі та часі, що проявляється у частковій шкільній адаптації. Когнітивно-простий рівень розвитку образу світу мають 35,8 % досліджуваних, у яких відзначаються о соціальний та предметний

світ, природне, соціокультурне середовище, вони важко адаптуються до навчального процесу.

Виявлено такий розподіл рівнів емоційного фону світовідчуття: у 45,1 % учнів – позитивний, що позначається на особистісному чуттєвому прийнятті оточуючого світу, і, як наслідок, значному адаптаційному потенціалі у соціальному та предметному середовищі, реалізації пізнавальної активності; 33,3 % — нейтральний — індиферентне сприйняття свого оточення, нестійка соціалізація та тенденція до циклічності поведінки; 21,6% — негативний, який характеризується емоційним неприйняттям свого соціуму, що визначає в учнів соціальну дезадаптацію, непередбачуваність поведінки в просторі та часі. Емоційний фон світовідчуття молодших школярів залежить від тих провідних почуттів, які переважають у сім'ї, а надалі переносяться на соціальний макро- та мікропростір.

У результаті теоретичного аналізу, якісної інтерпретації емпіричних результатів констатувального експерименту була визначена *соціально-аналітична* модель образу світу, яка за своєю структурою подібна до загальної моделі (див. рис. 1):

– фізична складова образу світу учнів 1-4 класів (образи простору, руху, часу) набуває якісних відмінностей, що полягають у збагаченні сенсорно-перцептивного світовідчуття, ускладненні мовних означень об'єктів соціального, природного простору та орієнтувань в нових соціальних умовах життєдіяльності. Позитивний розвиток цієї складової проявляється в активізації пізнавально-орієнтувальної діяльності, формуванні особистісних властивостей – інтересу до всього нового, уважності, допитливості. Негативний – можливий при штучних обмеженнях пізнання світу, як правило, за умов неправильного сімейного виховання (гіпо- або гіперопіка), що позначається на формуванні характерологічних та особистісних дисгармоній дитини й призводить до появи тривожності, замкнутості, аутичності;

– психосоматична складова образу світу (образи фізичного „Я”, гендерного, етнокультурного мікросвітів) відрізняється полярними характеристиками – від позитивних (самооцінки, уявлень про власну тілесність, гендерну, статеву, етнічну ідентичність) до негативних;

– соціальна складова образу світу (образи світу дорослих, однолітків, містики) включає розширення кола контактів дитини з дорослими (вчителями, тренерами, керівниками гуртків тощо) та однолітками, диференціацію переживань у макро- та мікропросторі. Позитивне становлення цього компонента позначається на формуванні у дитини нових соціальних ролей, активізації аналізу ситуацій міжособистісної взаємодії; негативне – навпаки, стимулює почуття самотності, соціального дискомфорту, тривожності. Образ світу містики розвивається під час перегляду мультфільмів, гри на комп'ютері, що презентується на малюнках учнів розмаїттям зображень вигаданих персонажів. Ці персонажі, за своєю суттю, реконструюють для дитини Всесвіт на основі як позитивної, так і негативної енергетики;

– науково-аналітична складова образу світу (світ шкільних дисциплін, науки, професій) ускладнюється на основі засвоєння системи знаків, символів логічного осмислення оточуючої реальності. Розвиток цієї складової позначається на ефективності учбової діяльності, формуванні позитивного (негативного) ставлення

до навчання, працелюбства, мобілізації зусиль у подоланні особистісних труднощів, що виникають при опануванні шкільних дисциплін. Система цінностей, смислів, моральних установок учнів 1-4 класів характеризується поступовим переходом від егоцентричної спрямованості до аналізу проблемних ситуацій з урахуванням інтересів інших.

Проведений теоретичний аналіз та емпіричне узагальнення результатів дослідження дозволили визначити психологічні *механізми*, які пояснюють функціонування образу світу в структурі свідомості. Механізм *гетерохронності* означає випередження у часі розвитку одних систем при відставанні інших (М.О. Берштейн, Б.Г. Ананьев). Гетерохронність в нашому дослідженні інтерпретуємо як первинність появи образу світу перед образом „Я”, становлення одних компонентів моделі образу світу перед іншими (рис. 1). Так, у дітей початкової школи активізуються науково-аналітична складова образу світу поруч із соціальною, фізичною, що з часом позначається на змінах решти елементів та поступових ускладненнях образу „Я”.

Механізм *ідентифікації* пояснює переживання індивідом тотожності із іншим суб’єктом (З. Фрейд, Д. Рапопорт). Під ідентифікацією ми розуміємо процес перетворення структури образу світу учнів в напрямку заданого навчальним процесом ідеалу світосприймання. Механізм реалізується шляхом поступового прийняття та засвоєння учнем норм шкільної поведінки (ускладнення образів світу однолітків, гендерного, етнокультурного), появи нових взаємин з вчителем (трансформація образу світу дорослих), засвоєння навичок орієнтації в наявному просторі (збагачення образів простору, руху, часу).

Механізм *рефлексії* зумовлює активне пізнання людиною світу (Д. Холмс, Г.М. Андреева), і розглядається як інтелектуальне розмірковування та емоційне ставлення, спрямоване на зовнішній світ та власне „Я” (С.Л. Рубінштейн). Рефлексія образу світу молодших школярів пояснюється нами як комплексний аналіз нової реальності, актуалізованої шкільним навчанням. Центром пізнання учнів постають, по-перше, навчальна діяльність (науково-аналітична складова образу світу), по-друге, міжособистісні взаємодії з дорослими, однолітками (соціальна складова образу світу), осмислення простору та часу (фізична складова образу світу). Завдяки механізму рефлексії відбувається індивідуальне прийняття (заперечення) нової шкільної реальності, окремих її компонентів, що в подальшому позначається на особистісних трансформаціях, поведінці.

Типологічний аналіз образу світу учнів початкових класів був проведений шляхом співвідношення рівнів когнітивної складності образу світу (складний, перехідний, простий) з емоційним фоном світовідчуття (позитивний, нейтральний, негативний). Відповідно до цих критеріїв було визначено 9 якісних типів образу світу, що відображено на рис. 3: тип № 1 (6,3 %) — когнітивно-складний емоційно-позитивний; № 2 (8,2 %) — когнітивно-перехідний емоційно-позитивний; № 3 (12,1 %) — когнітивно-простий емоційно-позитивний; № 4 (17,5%) — когнітивно-складний емоційно-нейтральний; № 5 (23,6 %) — когнітивно-перехідний емоційно-нейтральний; № 6 (6,2 %) — когнітивно-простий емоційно-нейтральний; № 7 (11,7 %) — когнітивно-складний емоційно-



негативний; № 8 (5,6 %) — когнітивно-перехідний емоційно-негативний; № 9 (8,8%) — когнітивно-простий емоційно-негативний. При цьому за мету ставилося визначення впливу типів образу світу на особистісний розвиток школярів, їх поведінку та соціалізацію загалом.

Як свідчать дані діаграми, у молодших школярів домінують типи образу світу № 5 (23,6 % досліджуваних), № 4 (17,5 %), № 3 (12,1 %).

### **Рис. 3. Розподіл типів образу світу молодших школярів**

Це учні із когнітивно-перехідним (складним, простим) рівнями розвитку образу світу та емоційно-нейтральним (позитивним) емоційним фоном світовідчуття. Діти характеризуються середніми (високими, низькими) показниками усвідомлення просторово-часових відносин, знаннями географічних макро- та мікроорієнтирів, соціального, етнокультурного, природного середовища поруч із особистісним байдужим (позитивним) афективним переживанням світу. Кожен із типів образу світу безпосередньо впливає на поведінку та соціалізацію школярів: позитивний емоційний фон світовідчуття покращує соціальну адаптацію, сприяє успіхам в навчальній діяльності, стимулює когнітивні процеси пізнання світу, а негативний (нейтральний) — погіршує.

Вивчення генезису, структури, змісту складових образу світу досліджуваних в ході теоретичного та емпіричного аналізу надало можливості виявити загальні *закономірності* його становлення та впливу на соціалізацію, поведінку:

- розвиток образу світу молодших школярів відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому домінуючими компонентами виступають науково-аналітична, соціальна, фізична складові соціально-аналітичної моделі;

- поступове ускладнення всіх структурних компонентів образу світу набуває системних змін, визначаючи його типологію, що актуалізує особливості поведінки та соціалізації школярів;

- трансформації образу світу позначаються на якісних змінах образу „Я” молодших школярів, які в єдності визначають їх особистісний розвиток та складніші рівні засвоєння системи цінностей, смислів, моральних установок.

Загалом зазначимо, що процес особистісного розвитку молодших школярів, їх соціалізація та поведінка залежать від якісних перетворень світогляду. Образ світу з домінуючим позитивним емоційним фоном світовідчуття конструктивно впливає на формування образу „Я”, самооцінку, успіхи в навчальній діяльності дітей, а з негативним, — навпаки, гальмує особистісне зростання, соціалізацію.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження образу світу учнів початкових класів дозволило виявити кількісно-якісні параметри його розвитку, проаналізувати структуру моделі образу світу, типологію, сформулювати механізми та закономірності функціонування в учнів 1-4-х класів.

**У третьому розділі** — „*Становлення образу світу учнів середніх класів, його вплив на особистісну поведінку*” — розроблено методичні підходи та апробовано методи психологічної діагностики образу світу учнів підліткового віку, виявлено змістовні та типологічні відмінності рефлексивної моделі образу світу школярів,

встановлено особливості образу світу учнів із типовими відхиленнями поведінки, визначено механізми та закономірності функціонування образу світу школярів підліткового віку.

Емпіричне дослідження образу світу учнів 5-9-х класів здійснено в руслі особистісно-моделюючого підходу із максимальним врахуванням психології підліткового віку. Для діагностики образу світу школярів використовувалися авторська експериментальна методика „Намалюй свій реальний (ідеальний) світ”, за допомогою якої визначалися рівні когнітивної складності образу світу учнів (складний, перехідний, простий) та емоційного фону світосприймання (негативний, нейтральний, позитивний), структурно-динамічні та типологічні особливості розвитку образів реального та ідеального світу. Завдання методики полягало у зображенні на одному аркуші паперу свого реального світу, іншому – бажаного ідеального. Ретестова надійність при повторному проведенні методики через 1 місяць на одній вибірці виявилася у межах  $0,36 \leq r \leq 0,43$  при  $p \leq 0,05$ , валідність перевірялася шляхом порівняння отриманих результатів з експертними оцінками вчителів. В експерименті брали участь 180 учнів 5-9-х класів.

Отримані кількісні показники свідчать, що зміст когнітивно-складного рівня розвитку образу світу підлітків (6,1 % хлопців, 11,2 % дівчат) визначався їх глибокою рефлексією просторово-часових, предметних, соціальних, наукових та ін. характеристик оточуючої реальності; когнітивно-перехідного (28,3 % хлопців, 32,7 % дівчат) — помірною рефлексією просторово-часової, соціальної, психосоматичної, наукової інформації; когнітивно-простого (15,5 % хлопців, 6,2 % дівчат) — поверховим аналізом фізичних, соціальних, наукових характеристик оточуючого світу, власного образу „Я”.

Емоційно-позитивний фон світовідчуття (12,2 % хлопців, 13,4 % дівчат) характеризується показниками особистісно-афективного прийняття власного місця проживання, образу „Я”, соціальних відносин, інших аспектів оточуючої реальності; емоційно-нейтральний фон світовідчуття (13,8 % хлопців, 21,6 % дівчат) свідчить про індиферентне особистісне переживання макро- та мікро середовища, соціальних зв'язків, амбівалентне сприйняття пізнавальної активності, власного образу „Я”; емоційно-негативний фон світовідчуття (23,8 % хлопців, 15,2 % дівчат) вказує на особистісне афективне неприйняття оточуючого світу, його соціальних, природних, географічних, наукових та ін. аспектів, власного образу „Я”.

В процесі подальшого аналізу результатів дослідження нами описана *рефлексивна* модель образу світу підлітків, яка характеризується якісними змінами структурних компонентів, порівняно з образом світу молодших школярів (див. рис. 1):

- фізична складова образу світу підлітків (образи простору, руху, часу) якісно змінюється: розширюється система орієнтирів у макро- та мікро просторі, часі, змістовно збагачуються географічні уявлення. Позитивний розвиток цієї складової відбувається при задоволенні учнями пізнавальних потреб, що сприяють зростанню психологічної автономності, формуванню навичок самостійності, ініціативності; негативний — можливий при обмеженнях орієнтації у

географічному просторі, часі, що відбувається при зниженні успіхів у навчанні, неадекватних впливах у процесі виховання;

- психосоматична складова образу світу підлітків (образ фізичного „Я”, світ гендерних та етнокультурних відносин) полягає в ускладненні осмислення тілесності, розширенні орієнтирів маскулинних та фемінних ознак самого себе та оточуючих людей, поглибленні потенціалу ідентифікації з дорослими за рахунок гормональних змін організму;

- соціальний компонент образу світу підлітків (образ світу дорослих, однолітків, містики) характеризується протиріччями: конфліктністю в системі „батьки — діти”, що проявляється реакціями негативізму, протесту, ігнорування (Р. Мертон, В.Л. Васильєв). З’являється вибіркоче ставлення в стосунках з однолітками, що стимулює широкий спектр прояву соціальних емоцій — від симпатії, дружби до антипатії, неприязні тощо. Активізується здатність підлітків сприймати взаємодії між людьми у соціальному просторі завдяки рефлексії літературних творів, історичних подій. Наповнення образу містичного світу змістом залежить від параметрів стимулювання: у одних це містичні релігійні відчуття, в інших — зміни станів свідомості, які можуть бути викликані медитацією або вживанням стимулюючих речовин;

- природничо-наукова складова образу світу (образ світу шкільних дисциплін, науки, професій) характеризується активізацією пізнавальної та пошукової діяльності в соціальному просторі, світі професій батьків, референтних осіб на основі особистісного вибіркового прийняття окремих навчальних предметів;

- система цінностей, смислів, моральних установок підлітків якісно змінюється, що пов’язано із розширенням границь соціального світу та його збагаченням. При цьому формується та закріплюється відчуття приватної власності, справедливості, прагнення вільного вибору поведінки. Розвиток моральної самосвідомості зазнає випробувань у повсякденних ситуаціях вибору поведінки та реалізації вчинків. Протиріччя моральної свідомості учнів цього віку проявляються у невідповідності між декларуванням власних поглядів та реальними вчинками, таким, що їм суперечать.

На основі аналізу емпіричного матеріалу було виявлено особливості функціонування *механізмів* становлення образу світу в підлітковому віці. *Гетерохронність* полягає у порушеннях рівноваги системи „образ світу — образ „Я” особистості, що посилює перебіг вікових кризових явищ. На основі дії цього механізму спостерігаються розбіжності у становленні образів реального та ідеального світів. У більшості підлітків образ ідеального світу характеризується підвищеною когнітивною складністю, емоційно-позитивним насиченням порівняно з образом реального світу.

Механізм *ідентифікації* образу світу в підлітковому віці розуміється нами як ототожнення світосприйняття із заданим соціальним стандартом, презентованим суспільством, референтною групою, особистістю. Ідентифікація реалізується як поступова трансформація структури образу реального світу в напрямку наближення її до змісту образу світу ідеального. Цей процес спонукає зміни в образі „Я”, особистості, її характері. В підлітковому віці доречно розрізняти захисну ідентифікацію, спрямовану на витіснення внутрішньої тривоги,

фантазування, досягнення недосяжного ідеалу та активізуючу, що посилює самореалізацію.

Механізм *рефлексії* образу світу пояснюється нами як синтезуючий аналіз оточуючої реальності, який розширює уявлення про Всесвіт, соціальне та природне середовище. Основою рефлексії образу світу підлітків стають власна тілесність (психосоматична складова образу світу), стосунки із однолітками, дорослими (соціальна складова образу світу), природний та географічний ландшафт (фізична складова образу світу). Таке ускладнення зумовлено збагаченням процесів мислення на рівні формальних операцій (Ж. Піаже), появою елементів концептуального світогляду (Ю.Л. Трофімов), особистісним рухом до набуття еґо-ідентичності (Е. Еріксон). Нерідко негативний емоційний фон світовідчуття стимулює у підлітків рефлексію образу реального та ідеального світу, власного „Я”, а позитивний — уповільнює.

Типологічний аналіз образу світу підлітків проведений за тим же принципом поєднання рівнів когнітивної складності образу світу та його емоційного фону. В результаті отримали 9 якісних типів образу світу, що представлені на рис. 4.

#### **Рис. 4. Розподіл типів образу світу підлітків**

Тип № 1 (5,7 %) — когнітивно-складний емоційно-позитивний, тип № 2 (8,2%) — когнітивно-перехідний емоційно-позитивний, тип № 3 (10,2 %) — когнітивно-простий емоційно-позитивний, тип № 4 (15,8 %) — когнітивно-складний емоційно-нейтральний, тип № 5 (31,4 %) — когнітивно-перехідний емоційно-нейтральний, тип № 6 (7,1 %) — когнітивно-простий емоційно-нейтральний, тип № 7 (13,2 %) — когнітивно-складний емоційно-негативний, тип № 8 (2,8 %) — когнітивно-перехідний емоційно-негативний, тип № 9 (5,6 %) — когнітивно-простий емоційно-негативний. Надалі учні з різними типами образу світу були об'єднані у групи („А”, „В”, „С”) за критерієм ефективності їх соціалізації, зовнішньої поведінки.

*Група „А”* (типи образу світу № 6,8,9), учні якої характеризуються стійким широким спектром відхилень у поведінці, починаючи від порушень шкільної дисципліни, вживання ненормативної лексики до нікотинової, комп'ютерної залежностей тощо. Образ світу учнів групи „А” (15,5 % досліджуваних) характеризується когнітивно-простим (перехідним) та емоційно-негативним (нейтральним) рівнями розвитку і визначається показниками: фрагментарність образу світу, що проявляється у обмеженні уявлень про мікро- та макропростір (фізична складова образу світу), негативне сприйняття свого „Я”, порушення соціокультурної ідентичності (психосоматична складова образу світу), конфліктність в соціальному просторі (соціальна складова образу світу), примітивність наукових уявлень про світ (науково-аналітична складова), низька рефлексія образу світу та образу „Я”, відхилення поведінки.

Додаткові обстеження (за тестом Н. Пезешкіан) системи соціальних стосунків учнів групи „А” вказують на причини домінування у них негативного (нейтрального) емоційного фону світовідчуття та фрагментарності образу світу: відторгнення стосунків в системі „Я-мати” (87,5 % вибірки), „Я-батько” (92,4 %

досліджуваних), дезорганізація навчальної діяльності (73,2 %), хронічний брак часу (74,5 %), негативне сприйняття власної тілесності (68,3 %), психосоматичні розлади організму (65,2 %), тенденція до мрійливості на противагу активній діяльності (65,8 %). Реальні умови оточуючого середовища виступають потужним фактором гальмування когнітивної складності, цілісності розвитку образу світу, стимулюють його негативний (нейтральний) емоційний фон, що позначається на відхиленнях соціалізації, поведінки.

*Група „В”* (типи образу світу № 4,5,7), підлітки, поведінка яких характеризується періодичними відхиленнями, проявами соціальної дезадаптації. Образ світу підлітків групи „В” (60,4 % досліджуваних), що визначається когнітивно-складним (перехідним) та емоційно-нейтральним (негативним) рівнями розвитку та характеризується показниками: порушення рівноваги в системі „образ світу — образ „Я”, що проявляється в амбівалентності поведінки, нестійкості емоційної сфери, неузгодженості змісту образу реального світу та ідеального, помірній рефлексії оточуючого світу та власного „Я”, недостатній сформованості механізму соціокультурної ідентичності.

*Група „С”* (типи образу світу № 1,2,3), учням якої властива оптимальна адаптація, поведінка у соціумі. Образ світу учнів групи „С” (24,1 % вибірки) із когнітивно-складним (перехідним, простим) та емоційно-позитивним рівнями розвитку має показники: цілісність та гармонійність становлення всіх компонентів структури образу світу, їх узгодженість із образом „Я”, висока рефлексія оточуючого світу та власного „Я”, ідентифікація образу реального світу із бажаним ідеальним, соціокультурним ідеалом, що позначається на послідовності поведінки, відсутності кризових явищ, характерних для підліткового віку.

Загалом стверджуємо, що системне збагачення знань про світ, гармонійний розвиток всіх структурних компонентів моделі образу світу, його позитивне емоційне переживання спонукають до кращого усвідомлення власного „Я”, гармонійного становлення особистості, ефективності соціалізації.

Узагальнення отриманих теоретичних та емпіричних знань дозволяє сформулювати *закономірності* функціонування образу світу:

- становлення образу світу підлітків відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому домінантними виступають психосоматична, соціальна, фізична складові рефлексивної моделі;
- змістовні зміни структури образу світу позначаються на якісних перетвореннях образу „Я”, що втілюються у динамічних трансформаціях системи „образ світу — образ „Я” підлітків та прискорюють (уповільнюють) психологічні кризові явища цього віку;
- тип образу світу підлітка актуалізує форми прояву зовнішньої поведінки, ефективність соціалізації в оточуючому соціальному просторі.

Отже, проведене теоретичне та емпіричне дослідження образу світу підлітків дозволило виявити кількісно-якісні параметри його розвитку, структурно-типологічні відмінності, механізми та закономірності функціонування в учнів з гармонійним особистісним розвитком та девіаціями поведінки.

**У четвертому розділі** — *„Становлення образу світу старшокласників, його вплив на особистісне самовизначення”* — сформульовано методичні підходи до

психологічної діагностики образу світу учнів 10-11-х класів, обґрунтовано психологічний зміст та типологію символічної моделі образу світу старшокласників, виявлено вплив образу світу на особистісне самовизначення, психологічні механізми та закономірності становлення цього феномену.

Проведене дослідження функціонування образу світу старшокласників здійснено в руслі особистісно-моделюючого підходу з врахуванням досягнень психології ранньої юності, а саме, тенденції молоді до особистісного самовизначення, набуття ідентичності та вибору стратегії життя (Е. Еріксон, І.С. Кон), даних психофізіології юнаків та дівчат (Г. Крайг), патопсихології юнацького віку (В.Д. Менделевич). Психічні новоутворення юнацького віку відбуваються завдяки ускладненням образу світу, що розглядається нами як діалектично взаємопов'язаний процес розвитку свідомості та розвитку особистості, впливу на поведінку.

Психологічний інструментарій дослідження образу світу включає авторську експериментальну методику „Намалюй свій реальний (ідеальний) світ”, апробовану на учнях 10-11 класів. Валідність тесту перевірялася за порівнянням критерію експертних оцінок вчителів, ретестова надійність виявилася у межах  $0,18 \leq r \leq 0,33$  ( $p \leq 0,05$ ) при повторній перевірці на одній вибірці досліджуваних через 1 місяць. В експерименті брали участь 120 учнів 10-11-х класів.

Отримані кількісні показники свідчать, що зміст когнітивно-складного рівня розвитку образу світу (10,8 % юнаків, 15,8 % дівчат) характеризується високою символічністю світосприйняття, вільною орієнтацією у макро- та мікросередовищі, реалістичністю аналізу соціальних відносин, наукових, природничих, географічних знань оточуючої реальності; когнітивно-перехідного (27,5 % юнаків, 28,4 % дівчат) — визначається помірним обсягом просторово-часових, соціальних, етнокультурних, наукових та ін. знань про світ; когнітивно-простий (11,6 % юнаків, 5,9 % дівчат) — має низькі показники символічності сприйняття образу світу, його макро- та мікро географічних орієнтирів, соціальних, наукових характеристик тощо.

Емоційно-позитивний фон світовідчуття (11,6 % юнаків, 17,5 % дівчат) характеризується показниками особистісно-афективного прийняття власної етнокультурної ідентичності, географічного макро- та мікро середовища, соціального простору; емоційно-нейтральний (23,3 % юнаків, 25,8 % дівчат) вказує на перевагу байдужого (індиферентного) особистісно-афективного відчуття оточуючого фізичного та соціального простору і часу, власного образу „Я”; емоційно-негативний (15,2 % юнаків, 6,6 % дівчат) свідчить про особистісне афективне неприйняття просторово-часових, природних, соціальних, наукових та ін. аспектів оточуючого світу поруч із власним образом „Я”.

В процесі подальшого аналізу результатів дослідження нами представлена *символічна* модель образу світу старшокласників, що характеризується якісними змінами структури порівняно з образом світу учнів початкових, середніх класів (див. рис. 1):

- фізична складова (образи простору, руху, часу) змістовно збагачується, при цьому аналіз історичних подій, літературних творів, економічних та політичних орієнтирів розширює потенціал оцінних ставлень при сприйманні національно-

культурних особливостей країн світу, природного середовища, ландшафту. Спостерігається тенденція до уніфікації образів простору, руху, часу молоді завдяки міграціям населення, туристичним подорожам, поширенню явища економічної, соціально-психологічної глобалізації. Позитивний розвиток фізичної складової образу світу старшокласників відбувається завдяки реалізації соціальних вимог та моральних імперативів, досягнення стану психологічної автономії; негативний — фрустрації соціальних потреб та диспозицій;

- психосоматична складова образу світу (фізичне „Я”, гендерний та етнокультурний світ) набуває якісних змін — закріплюються та використовуються гендерні та соціальні ролі, завершується набуття его-ідентичності. Конструктивний розвиток цієї складової позначається на позитивних переживаннях власної тілесності; деструктивний — пов’язаний із центрованістю особистості на окремих фізичних „вадах”;

- соціальна складова (образ світу дорослих, однолітків, містики) полягає в концептуальному осмисленні соціального простору, плануванні особистісного та професійного майбутнього, ускладненні соціальних ролей. Стратегія власного майбутнього старшокласників визначається стилем життя референтних дорослих. Позитивний образ світу однолітків впливає на закріплення позитивних емоцій дружби, товаришування, прийняття в молодіжні групи, негативний — впливає на посилення почуття самотності, соціальної невизначеності поведінки (В.Л. Васильєв, П.В. Лушин). Образ світу містики юнаків та дівчат більш узагальнений, його зміст включає погляди на релігію, містику, окультизм, що зумовлено розвитком абстрактних форм мислення, уяви, пошуком смислу життя, власної долі. Нерідко у старшокласників спостерігається надмірне фантазування за типом „філософської інтоксикації” (В.Д. Менделевич);

- науково-аналітична складова образу світу набуває таких якісних змін: посилюється зорієнтованість старшокласників у соціальних подіях сьогодення, з’являється орієнтація на економічні, технічні, гуманітарні та інші сфери науки, культури, спорту, ускладнюється професійна орієнтація;

- система цінностей, смислів, моральних установок в ранньому юнацькому віці трансформується у напрямку ускладнення ієрархії цінностей, прагнення матеріальної та психологічної автономії. Особистісний смисл матеріальних речей, побутових предметів, явищ оточуючої реальності для юнаків та дівчат визначається їх суспільною цінністю, можливістю підвищення свого соціального статусу в групі. З’являється емоційно-ціннісне ставлення до приватної власності, що ототожнюється у старшокласників з почуттям дорослості, свободи, престижу.

На основі отриманих даних нами сформульовано *механізми* функціонування образу світу старшокласників. *Гетерохронність* в юнацькому віці розуміється як випередження у часі становлення соціального, науково-аналітичного мікросвіту, порушення рівноваги системи „образ світу — образ „Я” особистості, що посилює кризу ідентичності. Дія цього механізму активізує процеси особистісного та професійного самовизначення.

*Ідентифікація* образу світу реалізується у напрямку прийняття та засвоєння норм молодіжної субкультури (соціальна, психосоматична складова образу світу), розширення і збагачення уявлень про мікро- та макропростір (фізична складова

образу світу), емоційного прийняття майбутньої професії (науково-аналітична складова образу світу). Ідентифікація стимулює розвиток образу „Я” старшокласників, окреслює напрямки особистісної самореалізації.

*Рефлексія* образу світу в період ранньої юності спрямована на пізнання світу професій (науково-аналітична складова образу світу), власних інтересів, уподобань (психосоматична складова образу світу), взаємовідносин між людьми (соціальна складова образу світу), осмислення простору і часу (фізична складова образу світу). У старшокласників спостерігається тенденція, яка властива і підліткам — негативне переживання світу активізує рефлексію образу „Я”, а позитивне, навпаки, її гальмує.

Типологічний аналіз здійснений по аналогії із попередніми віковими групами школярів, в результаті чого отримали 9 якісних типів образу світу, розподіл яких представлено на рис. 5. Тип № 1 (4,1 %) — когнітивно-складний емоційно-позитивний, тип № 2 (8,3 %) — когнітивно-перехідний емоційно-позитивний, тип № 3 (9,7 %) — когнітивно-простий емоційно-позитивний, тип № 4 (15,4 %) — когнітивно-складний емоційно-нейтральний, тип № 5 (21,6 %) — когнітивно-перехідний емоційно-нейтральний, тип № 6 (12,1 %) — когнітивно-простий емоційно-нейтральний, тип № 7 (7,5 %) — когнітивно-складний емоційно-негативний, тип № 8 (8,9 %) — когнітивно-перехідний емоційно-негативний, тип № 9 (12,4%) — когнітивно-простий емоційно-негативний.

### **Рис. 5. Розподіл типів образу світу старшокласників**

Надалі учні об’єднані у групи („А”, „В”, „С”) за критерієм подібності їх особистісного та професійного самовизначення. Група „А” (типи образу світу № 6,8,9), учні якої переживають кризу особистісного самовизначення, що позначається на девіантних проявах поведінки, появі синдрому „філософської інтоксикації” (В.Д. Менделевич), актуалізації „перехідних станів” свідомості (П.В. Лушин). Образ світу в учнів групи „А” (33,4 % досліджуваних) має когнітивно-простий (перехідний) та емоційно-негативний (нейтральний) рівні розвитку, що характеризується показниками: примітивність уявлень про світ науки, професій (науково-аналітична складова образу світу), обмеження сприйняття мікро- та макропростору (фізична складова образу світу), слабе усвідомлення власного образу „Я” (психосоматична складова образу світу), конфліктність відносин у соціальному просторі (соціальна складова образу світу), відсутність особистісного та професійного самовизначення.

Додаткові обстеження (за тестом Н. Пезешкіан) системи соціальних стосунків учнів групи „А” вказують на причини домінування у них зазначених типів образу світу: відторгнення в системі стосунків „Я-мати” (78,2 % досліджуваних), „Я-батько” (82,3 %), дезорганізація діяльності (56,4 %), психосоматичне нездоров’я (45,2 %), тенденція до мрійливості (35,8 %), негативне сприйняття власної тілесності (66,4 %). Дані свідчать, що наявні особливості оточуючого середовища виступають потужним фактором гальмування когнітивного розвитку та позитивного емоційного фону світовідчуття, що позначається на особистісних дисгармоніях юнаків та дівчат.



*Група „В”* (типи образу світу № 4,5,7), учні якої характеризуються помірно вираженою кризою особистісного та професійного самовизначення, періодично проявляють відхилення поведінки. Образ світу учнів групи „В” (44,5 % досліджуваних) з когнітивно-складним (перехідним) і емоційно-нейтральним (негативним) рівнями розвитку та показниками: достатні для самореалізації уявлення про світ науки, професій (науково-аналітична складова образу світу), орієнтація у мікро- та макропросторі (фізична складова образу світу), часткове прийняття власного образу „Я”, професійної орієнтації, соціокультурної ідентичності (психосоматична, науково-аналітична складові образу світу), періодична конфліктність у соціальному середовищі (соціальна складова образу світу).

*Група „С”* (типи образу світу № 1,2,3), учням якої властиві особистісне та професійне самовизначення, послідовність поведінки, ефективна адаптація у соціальному просторі. Образ світу учнів групи „С” (22,1 % досліджуваних) має когнітивно-складний (перехідний, простий) рівні розвитку та емоційно-позитивний фон світовідчуття з такими показниками: цілісність та узгодженість становлення всіх компонентів символічної моделі образу світу, позитивне сприйняття власного образу „Я”, соціокультурної ідентичності, послідовність та передбачуваність поведінки у соціальному середовищі, особистісна орієнтація на професійну та особистісну самореалізацію.

Додаткові обстеження (за тестом „Ціннісні орієнтації” М. Рокича) вказують на виявлену тенденцію учнів групи „С”: більше 80 % респондентів юнаків та дівчат до термінальних цінностей віднесли „матеріально забезпечене життя”, „свобода”, „наявність друзів”, „щасливе сімейне життя”, „любов”; інструментальних — „ефективність у справах”, „незалежність”, „раціоналізм”. На останньому місті виявилися термінальні цінності типу „щастя інших”, „творчість”, „впевненість у собі”; інструментальні — „акуратність”, „альтруїзм”, „самоконтроль”, які учні не вважають за практично необхідні. Прагматичність у виборі цінностей старшокласників вказує на прагнення до ефективної самореалізації в соціумі.

На основі аналізу емпіричного матеріалу нами встановлені такі *закономірності* розвитку образу світу:

- становлення образу світу юнаків та дівчат відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому домінантними виступають соціальна, психосоматична, фізична складові символічної моделі;

- змістовні зміни структури образу світу позначаються на якісних перетвореннях образу „Я”, що провокують динамічні коливання системи „образ світу — образ „Я”, стимулюють (гальмують) процеси особистісної, моральної, професійної самореалізації;

- тип образу світу актуалізує ефективність соціалізації, особистісного розвитку старшокласників на шляху набуття еґо-ідентичності.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє виявити кількісно-якісні показники розвитку образу світу, його структурно-типологічні особливості, сформулювати психологічні механізми та закономірності функціонування, відмінності розвитку в учнів з особистісними дисгармоніями, відхиленнями поведінки та без них.

У п'ятому розділі — „Специфіка засобів психологічної корекції образу світу школярів” — визначено принципи, зміст та методи психологічної корекції образу світу дітей шкільного віку, обґрунтовано та впроваджено авторську експериментальну програму „Розширення границь образу світу школярів”, проаналізовано її апробацію, здійснено порівняльний аналіз показників розвитку образу світу дітей експериментальних та контрольних груп.

Результати проведеного дослідження показали, що образ світу учнів набуває кількісних та якісних змін упродовж шкільного навчання, визначаючи особистісне зростання, стратегію поведінки. При цьому, явища дисгармонійності особистісного розвитку, соціальної дезадаптації, відхилення поведінки зустрічаються у дітей з фрагментарним образом світу, негативним (нейтральним) емоційним фоном світовідчуття, порушеннями рівноваги системи „образ світу — образ „Я”. Тому метою психологічної корекції було досягнення якісних змін образу світу та образу „Я”, які, в свою чергу, впливають на ефективність соціалізації учнів початкових класів, зняття кризових явищ підлітків, формування цілісної особистісної, моральної та професійної ідентичності старшокласників.

Нами розроблена програма психологічної корекції дітей шкільного віку „Розширення границь образу світу школярів”, теоретико-методологічною основою якої є положення про досягнення рівноваги системи „образ світу — образ „Я” учнів, що позначається на підвищенні ефективності соціалізації та поведінки; особистісний розвиток дитини у процесі навчальної діяльності (О.В. Скрипченко); особистісно-орієнтоване виховання, що базувалося на положеннях прийняття, визнання та розуміння особистості школяра (І.Д. Бех).

Завданнями формувального експерименту з дітьми початкових класів було: гармонізація розвитку соціальної складової образу світу, формування конструктивних навичок взаємодії в системі „дитина – дорослий”, „дитина – дитина”, збагачення науково-аналітичного компонента образу світу, зменшення впливу містичної складової на особистісний розвиток учнів, закріплення навичок позитивної орієнтації у фізичному та соціальному просторі, стимуляція позитивного емоційного фону світовідчуття.

Експериментальна група нараховувала 20 школярів 1-4-х класів, які мали психологічні проблеми: неуважність на уроках, швидко втомлюваність, високу емоційну лабільність, часті зміни настрою, агресивність у ставленні до однолітків, грубість, інші прояви соціальної дезадаптації; контрольна група з 24 дітей, які не мали зазначених показників. Програма психологічної корекції учнів початкової школи включала профілактичні та розвивальні методики, із залученням до їх впровадження батьків, шкільного психолога, класного керівника.

Профілактичні заходи охоплювали наступне: поточні взаємодії батьків з дитиною та спостереження й контроль за нею поза школою, а саме, в обмеженні гри на комп'ютері, слідкуванні за тематикою ігор, перегляду телевізійних програм, кінофільмів, дотримання чіткого розпорядку дня, правил особистої гігієни. Особистісно-розвивальні заходи впроваджувалися під час класних годин та включали виконання методики „Подорож на невідому планету”, метою якої було змінювання структури образу світу. Також впроваджувалися психотренінги особистісного зростання, спрямовані на розвиток позитивного емоційного фону

світовідчуття, а саме, позбавлення негативного переживання школи, нівелювання емоцій ревнощів, заздощів, жадібності (М.І. Чистякова), формування навичок вербального вияву почуттів (І.В. Дубровіна).

*Завдання* формувального експерименту з підлітками були пов'язані з наступним: гармонізацією розвитку фізичної, психосоматичної, соціальної, науково-аналітичної складових образу світу, відновленням рівноваги системи „образ світу — образ „Я”, поглибленням рефлексії образу світу та образу „Я”, формуванням оптимальної соціальної ідентичності, зменшенням конфліктності поведінки у фізичному та соціальному просторі, стимуляцією позитивного емоційного переживання оточуючої реальності.

Формувальний експеримент реалізований в експериментальній групі „А”, яку склали учні 5-9-х класів (30 школярів) із типами образу світу № 6,8,9. Отримані показники порівнювалися із контрольною групою „С”, до якої увійшли підлітки із типами образу світу № 1,2,3 (32 учня). Програма психологічної корекції „Розширення границь образу світу” для учнів середніх класів включала комплекс профілактичних та розвивальних методик, спрямованих на нівелювання кризових явищ цього періоду, соціальної дезадаптації, відхилень поведінки, особистісних дисгармоній, порушень навчального процесу.

Профілактичні заходи включали використання у навчальній діяльності методів розширення границь окремих структурних компонентів образу світу, їх змістовне збагачення, посилення реалістичності. Це, як правило, тематичні бесіди, спрямовані на отримання нових знань про рідне місце проживання, навколишній світ (образи простору, руху), планування часу і дотримання правильного ритму праці та відпочинку (образ часу), образ „Я” та цінність власного здоров'я (психосоматична складова образу світу), обговорення поведінки підлітків (активізація соціального компоненту світогляду), світу науки, професій, планування майбутнього (стимуляція науково-аналітичної складової образу світу).

Особистісно-розвивальна частина програми „Розширення границь образу світу” включала використання методів м'язової релаксації, навіювання, арт-терапії, психотренінгу стимуляції позитивних емоцій, самопізнання, планування стратегії життєвої перспективи, активізації механізмів рефлексії, творчості (П.В. Лушин, В.М. Ямницький).

*Завдання* формувального експерименту зі старшокласниками полягали у наступному: оптимізувати розвиток фізичної, психосоматичної, соціальної, науково-аналітичної складових образу світу, сформувати емоційно-позитивне переживання образу світу реального та ідеального, стимулювати особистісну, етнокультурну, професійну ідентичність, емоційно-позитивний фон світовідчуття, закріпити навички конструктивної взаємодії у фізичному та соціальному просторі, відновити рівновагу системи „образ світу — образ „Я”.

Формувальний експеримент реалізований в експериментальній групі „А”, яку склали учні 10-11-х класів (24 особи) із типами образу світу № 6,8,9. Отримані показники порівнювалися із контрольною групою „С”, до якої увійшли старшокласники з типами образу світу № 1,2,3 (27 учнів). Програма психологічної корекції „Розширення границь образу світу” для старшокласників включала комплекс профілактичних та розвивальних методик, спрямованих на запобігання

відхилень поведінки, особистісних дисгармоній, орієнтацію у виборі життєвих цінностей, вирішення екзистенціальних запитів, набуття особистісної та професійної ідентичності.

Профілактичні заходи реалізовувалися у навчальній діяльності, включали тематичні бесіди, оптимізацію навчального процесу за окремими предметами в напрямку активізації механізмів рефлексії, ідентифікації образу світу, розширення границь його структурних компонентів. За своїм змістом вони охоплювали тематику: глобалізація суспільства, життєва самореалізація молоді (фізична, соціальна складова образу світу), етнос і культура в соціумі (психосоматична складова образу світу), професійна спрямованість (образи світу науки, професії), поведінка в ситуації вибору (система цінностей, смислів, моральних установок).

Особистісно-розвивальні заходи програми „Розширення границь образу світу” полягали у використанні методів арт-психології із елементами психотерапії, психоаналізу, когнітивної та поведінкової психології, сугестії (В.П. Самохвалов, Т. С. Яценко), а також психотренінгів тілесної релаксації (К.В. Сельченко), єдності особистості, вибору життєвої перспективи, емоційно-вольового контролю поведінки (І.В. Дубровіна), соціальної адаптації, усвідомлення екзистенціальних потреб. Запропонована програма психокорекції виявилася ефективною, оскільки після її впровадження учні експериментальних груп показали вищі показники розвитку образу світу (*табл. 1*).

У дітей початкових класів встановлено покращення адаптації до навчального процесу, більш позитивне переживання соціуму, активізація пізнавальної активності у просторі і часі. Зафіксовані зміни у розвитку когнітивної складової образу світу дітей з експериментальної групи, зокрема, зросли показники складного рівня (з 18,4 % до 23,7 %), перехідного (з 41,2 % до 44,2 %), зменшилися простого (з 40,4 % до 32,1 %); зросли показники позитивного емоційного фону світовідчуття (з 22,6 % до 37,9 %), зменшилися нейтрального (з 42,0 % до 40,6 %), негативного (з 35,4 % до 21,5 %), що за окремими показниками перевищують дані контрольної групи.

Підлітки експериментальних груп характеризуються якісними змінами образу світу, соціалізації, поведінки, що проявляється в ускладненні особистісної рефлексії, більш глибокому усвідомленні власних здібностей, позитивному сприйнятті майбутнього, емоційно-вольової стабільності поведінки, дотриманні режиму праці та відпочинку. Зафіксовані зміни когнітивної складності образу світу учнів з експериментальної групи, зокрема, зросли показники складного рівня (з 13,5 % до 18,1 %), перехідного (з 40,3 % до 58,7 %), зменшилися простого (з 46,2% до 23,2 %); зросли показники позитивного емоційного фону світовідчуття (з 17,4 % до 26,4 %), нейтрального (з 29,5 % до 36,0 %), зменшилися негативного (з 53,1 % до 37,6%).

У старшокласників експериментальних груп виявлена тенденція до зростання реалістичності образу світу, глибшого усвідомлення особистісної, моральної та професійної ідентичності, відмічається цілеспрямованість, конструктивна поведінка в соціумі. Наявні зміни когнітивної складності образу світу школярів з експериментальної групи, зокрема, зросли показники складного рівня (з 19,3 % до 26,8 %), перехідного (з 45,0 % до 55,9 %), зменшилися простого (з 35,7 % до

17,3%); зросли показники позитивного емоційного фону світовідчуття (з 21,6 % до 31,7 %), нейтрального (з 29,1 % до 46,8 %), зменшилися негативного (з 49,3 % до 21,5 %).

Встановлено, що в результаті впровадження особистісно-розвивальних заходів суттєво змінилися показники в системі соціальних стосунків учнів середніх та старших класів. Так, у підлітків статистично значущі зміни (за t-критерієм Стьюдента) зафіксовані за шкалами: „діяльність” — поява більшої організованості (до тренінгу  $t=1,48$ ; після  $t=3,28$ ;  $\alpha \leq 0,05$ ), „час” — пунктуальності, ефективного розподілу часу (1,02 та 2,06 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ), „тілесні самопочуття” — емоційного відчуття здоров'я (1,11 та 2,86 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ), „фантазії” — реалістичності сприйняття майбутнього (1,54 та 2,01 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ).

В юнаків та дівчат статистично значущі зміни (за t-критерієм Стьюдента) зафіксовані за шкалами: „тілесні самопочуття” — відчуття здоров'я (до  $t=0,62$ , після  $t=3,11$ ;  $\alpha \leq 0,05$ ), „ми” — тенденція до більшої згуртованості, взаємодопомоги в групі однолітків (1,52 та 2,98 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ), „фантазії” — тенденція до реалістичності оцінки власного майбутнього (0,93 та 2,74 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ), „любов” — цілісне прийняття образу іншої людини, розвитку почуття емпатії (1,13 та 3,22 відповідно;  $\alpha \leq 0,05$ ).

Аналіз результатів формувального експерименту засвідчив, що в учнів всіх вікових категорій з експериментальних груп зросли показники розвитку образу світу, як наслідок, зафіксовані позитивні зрушення соціалізації і поведінки. Порівняння кількісних та якісних параметрів змін образу світу при впровадженні програми психокорекції підтвердило її ефективність.

Узагальнення результатів проведеного дослідження дозволило сформулювати загальні висновки.

## ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено та експериментально вирішено проблему становлення образу світу дітей шкільного віку, сформульовано особистісно-моделюючий методологічний підхід дослідження цього феномену, виявлено структуру, типологію образу світу учнів початкових, середніх та старших класів, механізми та закономірності його функціонування, розроблено й експериментально апробовано програму психологічної корекції образу світу в умовах навчально-виховного процесу школи.

1. Образ світу — результат психічного відображення зовнішньої об'єктивної реальності в свідомості людини у формі динамічних суб'єктивних когнітивних схем, уявлень, афективних переживань, що виступають важливою детермінантою соціалізації, поведінки особистості. Дослідження образу світу здійснено на основі особистісно-моделюючого підходу, сутність якого полягає у створенні психологічної моделі досліджуваного феномену та її аналізі в генезисі особистості дитини. Вихідними принципами цього підходу визначено положення про взаємозв'язок між розвитком образу світу школярів та їхньою поведінкою; динамічну рівновагу системи „образ світу — образ „Я” особистості.

Психологічна модель образу світу, розроблена в руслі особистісно-моделюючої парадигми, утворюється з самостійних мікросвітів дитини, які

розвиваються у такому діалектичному взаємозв'язку: фізична складова полягає у відображенні фізичних характеристик світу — образи простору, руху, часу; психосоматична — образ фізичного „Я”, гендерні та етнокультурні мікро-світи; соціальна — образи дорослих, однолітків, містики; науково-аналітична — світ шкільних дисциплін, науки, професій; система цінностей, смислів, моральних установок в образі „Я” школяра виступає інтегруючим компонентом образу світу, визначає особистісну цінність та смисл об'єктів реального світу.

Образ світу школярів характеризується кількісними та якісними змінами розвитку на вікових етапах молодшого шкільного, підліткового, раннього юнацького періоду. Зазначені трансформації образу світу визначалися за критеріями його цілісності (фрагментарності) розвитку, відповідності із образом „Я”, когнітивної складності, що означувалися рівнями — складним, перехідним, простим та показниками: орієнтацією у фізичному, психосоматичному, соціальному, науково-аналітичному, особистісно-ціннісному, моральному просторі; емоційного фону світовідчуття, що зумовлювалися рівнями — позитивним, нейтральним, негативним та показниками: особистісно-емоційним переживанням фізичного, психосоматичного, соціального, науково-аналітичного, особистісно-ціннісного, морального простору.

2. Образ світу молодших школярів узагальнений у *соціально-аналітичній моделі*, яка характеризується ускладненням фізичних, психосоматичних, соціальних, науково-аналітичних, особистісно-ціннісних, змістовних та моральних складових світогляду завдяки зорієнтованості дитини у нових соціальних умовах життєдіяльності, засвоєнню та осмисленню системи знаків, символів оточуючої реальності, формуванню нових соціальних ролей, образу „Я”.

Проведена типологічна класифікація соціально-аналітичної моделі виявляє дев'ять якісних типів образу світу, що впливають на особистісний розвиток школярів, їх поведінку та соціалізацію. Ефективна соціалізація, гармонійний особистісний розвиток, передбачуваність та послідовність поведінки властиві учням із типами образу світу, що мають складний (перехідний, простий) рівні когнітивної складності образу світу поруч із позитивним емоційним фоном світовідчуття. Навпаки, соціальна дезадаптація, відхилення поведінки, особистісні дисгармонії характерні школярам, тип образу світу яких має негативний емоційний фон світовідчуття та фрагментарність розвитку.

Механізмами функціонування образу світу молодших школярів є: *гетерохронність*, що полягає у першочерговості появи образу світу перед образом „Я”, первинному становленні одних компонентів моделі образу світу (науково-аналітичної, соціальної, фізичної) на відміну від інших; *ідентифікація* — перетворення структури образу світу до заданого навчальним процесом ідеалу світосприйняття; *рефлексія* — комплексний аналіз нової для дитини оточуючої реальності, актуалізованої шкільним навчанням.

Встановлені закономірності функціонування образу світу учнів початкових класів:

- розвиток образу світу молодших школярів відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому домінантними компонентами виступають науково-аналітична, соціальна, фізична складові;

- поступове ускладнення всіх структурних компонентів образу світу набуває системних змін, визначаючи його типологію, що актуалізує особливості поведінки та соціалізації дітей;

- трансформації образу світу позначаються на якісних змінах образу „Я” молодших школярів, які в єдності визначають їх особистісний розвиток та складніші рівні засвоєння системи цінностей, смислів, моральних установок.

3. Образ світу підлітків узагальнений в *рефлексивній моделі*, що характеризується якісними змінами фізичної, психосоматичної, соціальної, науково-аналітичної, особистісно-ціннісної, моральної, змістовної складових світогляду завдяки осмисленню та засвоєнню просторово-часових, етнокультурних, суспільних, природничо-наукових та інших орієнтирів оточуючої реальності, рефлексії образу „Я”, вибору адаптивної соціальної поведінки.

У підлітків виявлено дев'ять якісних типів образу світу, кожен із яких визначає особливості соціалізації та поведінки. З'ясовано, що гармонійне становлення особистості, ефективність соціалізації властиві учням із типами образу світу, що характеризуються цілісним розвитком всіх структурних компонентів рефлексивної моделі, позитивним емоційним фоном світовідчуття, рівновагою системи „образ світу — образ „Я””.

Учні із стійким спектром відхилень у поведінці, починаючи від порушень шкільної дисципліни, вживання ненормативної лексики до ніотинової, комп'ютерної залежностей мають типи образу світу із когнітивно-простим (перехідним) рівнями розвитку та емоційно-негативним (нейтральним) фоном світовідчуття. Також їх образ світу визначається фрагментарністю розвитку — обмеження уявлень про мікро- та макропростір (фізична складова образу світу), негативне сприйняття свого тілесного „Я”, порушення соціокультурної ідентичності (психосоматична складова образу світу), конфліктність у соціальному просторі (соціальна складова образу світу), примітивність наукових уявлень про світ (науково-аналітична складова).

Механізмами функціонування образу світу підлітків визначені: *гетерохронність* — нерівномірність становлення компонентів моделі образу світу, нерівновага системи „образ світу — образ „Я” особистості, якісна невідповідність між образами реального та ідеального світів; *ідентифікація* — ототожнення образу реального світу із соціальним стандартом, заданим суспільством, референтною групою, особою; *рефлексія* — аналіз всіх компонентів оточуючої реальності.

Для підлітків характерні такі закономірності функціонування образу світу:

- становлення образу світу відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому доміантними виступають психосоматична, соціальна, фізична складові моделі;

- змістовні зміни структури образу світу позначаються на якісних перетвореннях образу „Я”, що втілюються у динамічних трансформаціях системи „образ світу — образ „Я” та загострюють (нівелюють) психологічні кризові явища цього віку;

- тип образу світу підлітка актуалізує форми зовнішньої поведінки, ефективність соціалізації в оточуючому соціальному просторі.

4. Образ світу юнаків та дівчат узагальнений у *символічній моделі*, що характеризується якісними змінами фізичної, психосоматичної, соціальної, науково-аналітичної, особистісно-ціннісної, моральної, змістовної складових світогляду завдяки розширенню та збагаченню соціально-психологічного, економічного, особистісного потенціалу, спрямованого на освоєння всіх можливих компонентів оточуючої реальності, символічного сприйняття та концептуального осмислення образу „Я” у навколишньому світі.

Для старшокласників характерні дев'ять якісних типів образу світу, які визначають ефективність особистісної та професійної ідентичності. Учні з ефективною адаптацією у соціальному просторі мають типи образу світу, яким властиві складний (перехідний, простий) рівні когнітивного розвитку, емоційно-позитивний фон світовідчуття, цілісність розвитку всіх компонентів моделі образу світу, позитивне сприйняття образу „Я”.

Старшокласники із відхиленнями соціалізації, починаючи від синдрому „філософської інтоксикації” до залежних форм поведінки, мають типи образу світу з простим (перехідним) рівнями когнітивного розвитку, емоційно-негативним (нейтральним) фоном світовідчуття, порушенням рівноваги системи „образ світу — образ „Я”.

Механізмами функціонування образу світу юнаків та дівчат визначені: *гетерохронність* — первинний розвитку одних компонентів моделі образу світу перед іншими, порушення рівноваги системи „образ світу — образ „Я”; *ідентифікація* — ототожнення образу світу реального із бажаним ідеальним; *рефлексія* — теоретичний аналіз оточуючої реальності.

Встановлені закономірності функціонування образу світу юнаків та дівчат:

- розвиток образу світу відбувається при поступових ускладненнях його структури, при цьому домінантними виступають соціальна, психосоматична, фізична складові символічної моделі;
- змістовні зміни структури образу світу позначаються на якісних перетвореннях образу „Я”, що провокують динамічні коливання системи „образ світу — образ „Я”, стимулюють (гальмують) процеси особистісної і професійної самореалізації;
- тип образу світу старшокласників актуалізує ефективність соціалізації, особистісного розвитку школярів на шляху набуття его-ідентичності.

5. Психологічна корекція образу світу дітей шкільного віку базується на механізмах і закономірностях його функціонування, поєднує профілактичні та розвивальні методики, що узагальнено у програмі „Розширення границь образу світу школярів”, яка спрямована на профілактичну та особистісно-розвивальну роботу психолога з учнями, їхніми батьками, класним керівником, вчителями, іншими учасниками навчального процесу.

Впровадження програми психологічної корекції має на меті актуалізацію механізмів гетерохронності, ідентифікації, рефлексії, що сприятиме цілісності розвитку образу світу, підвищенню рівня його реалістичності, установленню відповідності із образом „Я”. Ефективність психокорекції визначають: актуалізація розвитку структурних компонентів моделі образу світу школярів, механізмів його функціонування, відновлення рівноваги системи „образ світу — образ „Я”,



стимуляція позитивного емоційного фону світовідчуття. Це позначається на успішності соціальної адаптації учнів, їх особистісному розвитку, зменшенні конфліктності поведінки у фізичному та соціальному просторі, позитивному емоційному переживанні оточуючої реальності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми становлення образу світу дітей шкільного віку. Глибшого вивчення потребують питання, що окреслені у нашій роботі лише у загальних рисах — генезис образу світу на початкових етапах онтогенезу дитини, вплив образу світу ідеального на ефективність соціалізації, поведінки підлітків, юнаків та дівчат, значення складових моделі світогляду в формування образу „Я”. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання функціонування образу світу на вікових етапах дошкільного розвитку дитини та після завершення шкільного навчання, вдосконалення методів психодіагностики та психокорекції досліджуваного феномену та ін.

**Зміст дисертації відображено у таких публікаціях автора:**

### **Монографія**

1. Бушай І.М. Психологічні особливості розвитку образу світу школярів: монографія / Ігор Михайлович Бушай. - Чернігів: Державне підприємство „Чернігівський державний центр науково-технічної і економічної інформації”, 2007. - 382 с. - Бібліогр.: с. 344-372., ил.

### **Статті у наукових фахових виданнях**

2. Бушай І.М. Категорія образ світу у психології / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том.І.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2002. - Ч.8. - С. 28-31.

3. Бушай І.М. Модель образу світу людини / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том.І.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2003. - Ч.9. - С. 66-69.

4. Бушай І.М. Вікова динаміка розвитку образу світу людини / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. - К.: 2003, т.V, ч.2. - С. 31-37.

5. Бушай І.М. Розвиток моделі „образ світу - образ „Я” в онтогенезі особистості / І.М. Бушай // Психологія. Збірник наукових праць. - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Випуск 20, 2003. - С. 57-74.

6. Бушай І.М. Концепція динамічної рівноваги образів самосвідомості особистості / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том.І.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка, Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2003. - Ч.10. - С. 81-84.

7. Бушай І.М. Аналіз концепцій образу світу / І.М. Бушай // Психологія. Збірник наукових праць. - К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Випуск 23, 2004. - С. 12-18.
8. Бушай І.М. Генезис образу світу у пренатальному періоді / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. - К.: 2004, т. VI, випуск 4. - С. 32-38.
9. Бушай І.М. Становлення у дитини образу світу в ранньому віці / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Випуск 3 / За ред. Максименка С.Д. - К.: Міленіум, 2004. - С. 31-38.
10. Бушай І.М. Розвиток образу світу дітей дошкільного віку / І.М. Бушай // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. - К.: Нора-Прінт, 2004. - Вип.24. - С. 72-80.
11. Бушай І.М. Формування образу світу молодших школярів / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. - К.: 2004, т. VI, в.5. - С. 42-49.
12. Бушай І.М. Психологічні особливості образу світу підлітків / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том I.: Економічна психологія. Організаційна психологія. Соціальна психологія: Зб. Наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2004. - Вип.12. - С. 18-21.
13. Бушай І.М. Динаміка образу світу учнів юнацького віку / І.М. Бушай // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004.- №1 (25). - С. 147-153.
14. Бушай І.М. Методологічні підходи експериментального дослідження образу світу / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том I.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. - К.: Міленіум, 2004. - Вип.13. - С. 17-20.
15. Бушай І.М. Типологічний аналіз образу світу молодших школярів / І.М. Бушай // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологія: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - №3 (27). - С. 120-125.
16. Бушай І.М. Індивідуально-типологічний аналіз образу світу підлітків / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип. 4. - К., 2005. - С. 44-51.
17. Бушай І.М. Типологія образу світу старшокласників / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, З.Г. Кісарчук - К.: Міленіум, 2005. - Вип.3. — С. 134-142.
18. Бушай І.М. Експериментальне дослідження образу світу молодших школярів / І.М. Бушай // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія №

12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - №5 (29). - С. 35-38.
19. Бушай І.М. Психокорекція образу світу молодших школярів / І.М. Бушай // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. - №9 (33). - С. 112-117.
20. Бушай І.М. Психокорекція образу світу підлітків / І.М. Бушай // Актуальні проблеми психології. Том V: Психофізіологія. Медична психологія. Генетична психологія. Випуск 4. / За ред. Максименка С.Д. - К.: Міленіум, 2005. - С. 17-23.
21. Бушай І.М. Психокорекція образу світу старшокласників / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VII, вип.6. - К., 2005. - С. 50-57.
22. Бушай І.М. Психодіагностика образу світу школярів / І.М. Бушай // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка Максименка С.Д. - К.: Главник, 2005. - Вип. 26, в 4-х томах, том 1. - С. 177-182.
23. Бушай І.М. Образ світу особистості в процесі соціалізації / І.М. Бушай // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т. VIII, вип.2. - К., 2006. - С. 41-46.
24. Бушай І.М. Образ світу молоді із девіантною поведінкою / І.М. Бушай // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць. — К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. — № 26 (50). Част. I. - С.191-196.

#### **Навчально-методичні посібники**

25. Бушай І.М. Поняття свідомості, самосвідомості, гуманізму у психології і педагогіці // Скрипченко О.В., Бушай І.М., Скрипченко Л.О. Основи психології і педагогіки. Теоретико-методологічні питання: Навчально-методичний посібник. Частина I. - Чернігів: РВК „Деснянська правда”, 2001. - С. 83-120. - 37 авт. с.
26. Бушай І.М. Відчуття. Сприймання // Скрипченко О.В., Бушай І.М., Скрипченко Л.О. Основи психології і педагогіки. Психічні процеси: Навчально-методичний посібник. - Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. - С. 4-41. - 37 авт. с.

#### **Матеріали наукових конференцій**

27. Бушай І.М. Становлення образу світу в свідомості людини / І.М. Бушай // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 21. Серія: психологічні науки: матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. „Психологія - освіті та вихованню” (7-8 лист. 2003 р., м. Чернігів). — Ч.: ЧДПУ, 2003. - №21 - С. 18 – 19.
28. Бушай І.М. Динаміка свідомості підлітків в процесі творчого пізнання світу / І.М. Бушай // Тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції „Творчість як засіб особистісного розвитку та гармонізації людських

стосунків” (22-23 квітня 2005 р., м. Житомир). – К.-Житомир: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. - С. 128-129.

29. Бушай І.М. Типологія образу світу сучасної молоді / І.М. Бушай // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 31.Серія: психологічні науки: Збірник наукових праць у 3-х т. (19-20 травня 2005 р., м. Чернігів). - Ч.: ЧДПУ, 2005. - №31 - Т.1. - С. 58-62.

30. Бушай І.М. Аналіз системи „образ світу — образ „Я” в структурі особистості / І.М. Бушай // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Перспективні розробки науки і техніки - 2005”/ Т.6. Психологія та соціологія (21-29 лист. 2005 р., м. Дніпропетровськ). - Прага-Дніпропетровськ: „Освіта і наука”, 2005. - С. 19-22.

31. Бушай І.М. Рефлексивна модель образу світу підлітків / І.М. Бушай // Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Україна наукова”/ Напрямок: Психологія (28-30 грудня 2005 р., м. Київ) - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2005. - Ч.1. - С. 23-25.

32. Бушай І.М. Типологічний аналіз образу світу підлітків / І.М. Бушай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Соціум. Наука. Культура” / Напрямок: Психологія (28-30 січня 2006 р., м. Київ). - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2006. - С. 59-60.

33. Бушай І.М. Символічна модель образу світу старшокласників / І.М. Бушай // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції „Сучасні наукові дослідження - 2006” / Том 35. Психологія та соціологія (20-28 лютого 2006 р., м. Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ: „Наука і освіта”, 2006. - С. 60-62.

34. Бушай І.М. Типологічний аналіз образу світу старшокласників / І.М. Бушай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Українська наука в мережі Інтернет”/ Напрямок: Психологія (26-28 лютого 2006 р., м. Київ). - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2006. - С. 62-63.

35. Бушай І.М. Розширення кордонів образу світу молодших школярів / І.М. Бушай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Науковий потенціал України 2006”/ Напрямок: Психологія (26-28 березня 2006 р., м. Київ). - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2006. - С. 58-59.

36. Бушай І.М. Психокорекційні методи збагачення образу світу підлітків / І.М. Бушай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Простір і час сучасної науки”/ Секція: Психологія (24-26 квітня 2006 р., м. Київ). - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2006. - С. 35-36.

37. Бушай І.М. Профілактика та корекція розвитку образу світу старшокласників / І.М. Бушай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції „Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку” / Секція: Психологія (24-26 травня 2006 р., м. Київ). - К.: ТОВ „ТК Меганом”, 2006. - С. 54-56.

38. Бушай І.М. Методологія психокорекції свідомості підростаючої особистості / І.М. Бушай // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції „Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика - 2006”. Том 6. - Психологія та соціологія (16-30 червня 2006 р., м. Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ: „Наука і освіта”, 2006. - С. 21-23.

39. Бушай І.М. Формування образу світу в процесі соціалізації молоді / І.М. Бушай // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: психологічні науки: Збірник наукових праць у 2-х т.: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. „Актуальні проблеми соціалізації особистості в сучасних умовах” (7-8 лист. 2006 р., м. Чернігів). – Ч.: ЧППУ, 2006. - Вип. 41. - Том 1. - С. 33-36.

40. Бушай І.М. Методологічні положення соціальної роботи у контексті проблематики розвитку соціального образу світу // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Проблеми соціальної роботи в аспекті реформування соціальних відносин” (27 березня 2008 р., м. Чернігів). – Ч.: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. - С. 11-15.

41. Бушай І.М. Розвиток містичного образу світу в юнацькому віці / І.М. Бушай // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції „Соціалізація особистості і суспільні трансформації: механізми взаємовпливу та вияви” (14-16 травня 2009 р., м. Чернівці). – Чернівці: Книга – XXI, 2009. – С. 436-440.

### Анотації

**Бушай І.М.** Психологічні основи становлення образу світу дітей шкільного віку. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. — педагогічна та вікова психологія. — Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2009.

У дисертації досліджуються психологічні основи становлення образу світу школярів початкових, середніх та старших класів. В руслі особистісно-моделюючої парадигми утверджується положення про те, що вихідною засадою становлення особистості учнів на різних вікових етапах розвитку виступає їх образ світу, як результат психічного відображення оточуючої реальності.

Згідно із теоретичними установками особистісно-моделюючого підходу вибудовується авторська концепція становлення образу світу особистості школярів. У висунутих вихідних положеннях обґрунтовуються питання генезису образу світу в діалектичному взаємозв'язку із образом „Я”, його зміст, структура та типологічні особливості на кожному віковому етапі дорослішання дитини; встановлюються сутність психологічних механізмів та закономірностей функціонування образу світу, основні підходи його психодіагностики у школярів початкових, середніх та старших класів.

Створена психологічна модель образу світу дозволяє узагальнити зовнішні чинники та особистісні детермінанти становлення образу світу учнів, виявити критерії, рівні та показники структурно-динамічних та типологічних відмінностей цього процесу, їх вплив на ефективність соціалізації школярів, поведінку. Розроблено та впроваджено у практику навчально-виховного процесу школи та діяльність психологічної служби систему психокорекції образу світу учнів, різні форми профілактичної та особистісно-розвивальної роботи із їх батьками, вчителями. Апробована програма активізації образу світу дітей шкільного віку, що

спрямована на нівелювання особистісних дисгармоній розвитку, девіацій поведінки, порушень соціалізації.

*Ключові слова:* образ світу, когнітивна складність образу світу, емоційний фон світовідчуття, відхилення поведінки, дисгармонії особистісного розвитку, образ реального світу, образ ідеального світу, гетерохронність, ідентифікація, психологічна корекція.

**Бушай И.М.** Психологические основы формирования образа мира у детей школьного возраста. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2009.

В диссертации исследуются теоретико-методологические и психологические основы формирования образа мира учащихся начальных, средних и старших классов. В русле разработанной личностно-моделирующей парадигмы исследуются закономерности, механизмы, движущие силы формирования образа мира на разных этапах взросления личности ребенка. Проанализированы философско-социологические и психологические направления исследования проблематики образа мира, выявлены междисциплинарные подходы его описания.

Образ мира является результатом психического отражения в сознании индивида объективной реальности, важным фактором социализации, следования личностью определенной модели поведения. В онтогенезе ребенка происходят количественные и качественные трансформации образа мира, которые приобретают типичные свойства для каждого возраста. В период школьного обучения у детей выражены качественные изменения образа мира, что соответствует изменениям ведущей деятельности в начальных классах, подростковом, раннем юношеском возрасте.

В соответствии с теоретическими положениями личностно-моделирующего подхода описывается психологическая модель образа мира учащихся младших классов, средних и старшекласников. Обосновывается, что образ мира развивается в диалектической взаимосвязи с образом „Я” школьника, при этом несоответствие их качественного развития приводит к личностным дисгармониям, отклонениям поведения и социализации. Качественное соответствие этих образов рассматривается как необходимое условие гармонического развития личности, эффективности социальной адаптации, учебной деятельности.

Проанализированы возрастные трансформации образа мира в контексте функционирования механизмов гетерохронности, идентификации, рефлексии. Неравномерность развития образа мира и образа „Я” является необходимым условием функционирования системы сознания личности. Качественные изменения образа мира приводят к нарушению равновесия системы сознания. Качественные изменения образа мира приводят к нарушению равновесия системы сознания, что переживается индивидом как внутренний дискомфорт. я, что переживается индивидом как внутренний дискомфорт. Активизация механизмов

идентификации, рефлексии способствует достижению качественных изменений образа мира и восстановлению равновесия с образом „Я”.

Результатами исследования подтверждено, что каждый этап развития школьника имеет свои, характерные только для данного возрастного периода, закономерности функционирования образа мира. Наиболее важные из них касаются взаимосвязи качественного типа образа мира и поведения учащихся.

Установлено, что учащиеся с проблемами социальной адаптации, личностными и характерологическими дисгармониями, девиациями поведения имеют типичные для всех возрастных групп особенности развития образа мира. Это, в первую очередь, фрагментарность образа мира, когда отдельные компоненты мировоззрения гиперболизированы, а остальные отстают в развитии, а также, негативный (нейтральный) эмоциональный фон мироощущения, когнитивная простота, бедность содержания образа мира. Напротив, учащиеся с адекватной социализацией, школьной адаптацией, целостностью личностного развития имеют такие показатели формирования образа мира, как положительный фон мироощущения, когнитивная сложность, содержательность мировоззрения, его системность.

Разработана и внедрена в учебно-воспитательный процесс общеобразовательной школы программа психокоррекции „Расширение границ образа мира школьников”, которая включает методики арт-терапии, активизации рефлексии образа мира и образа „Я”. Представлены результаты эффективной реализации программы профилактической и развивающей психологической помощи.

*Ключевые слова:* образ мира, когнитивная сложность образа мира, эмоциональный фон мироощущения, девиации поведения, дисгармонии личностного роста, образ реального мира, образ идеального мира, гетерохронность, идентификация, психологическая коррекция.

**Bushay I.M.** Psychological bases of becoming of appearance of the world of children of school age. The Manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Psychological Sciences, speciality 19.00.07 Pedagogical and Age Psychology. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2009.

In dissertation probed theoretical-methodological and psychological bases of becoming of appearance of the world of schoolboys of initial, middle and senior classes. In a river-bed personality designing paradigms position becomes firmly established that on the different age-old stages their appearance of the world comes forward initial principle of becoming of personality of students, as a result of psychical imprint of reality.

The psychological model of the world appearance is created allowed to generalize external factors and personality determinants of becoming of appearance of the world of students, find out indexes and criteria of tipologichnikh differences of this process, their influence on efficiency of socialization of schoolboys, conduct.

It is developed and inculcated in practice educational-educate to the process and activity of psychological service of school system of psycho activator, psikhokorekcii

appearance of the world of students, different forms of konsultativnoy work with their parents, teachers. Approved program of activation of appearance of the world of children of school age, directed on levelling of personality disharmonies of development, displays of deviation conduct, optimization of socialization.

*Key words:* the world appearance, cognitional complication of the world appearance, emotional background, is attitude, device of conduct, dependent conduct, disharmonies of personality development, offences of the real world, offences of the ideal world, psychological correction.